

ÖSSZEFOGLALÓ

*„ájem ö poétsz
gavaris málo hungár
máj lánt iz mádzsárisch
und zó ájem íring ám mádzsárisch”¹*

A nyolcvanas évek egy szilárd, kollektív geo-kulturális szubjektum széttagolódásának történetét fogják közre. Egy olyan interregnumot, amely az elnök halálától az államalakulat megszűnéséig tartott, mialatt annak a szimulációja zajlik, ami már egyre kevésbé létezik, ugyanakkor annak a szimulárumnak a legitimációs törekvései is még terítéken vannak, amelynek alapelemei lassan, egyenként elveszítik hitelüket. Az irodalomban reprezentált terek megfogyatkozása a Nyugat-Balkánon a Kárpát-medence tereinek párhuzamos gyarapodásával zajlik. A saját tér egyre kevesebb megnevezett azonosulási csomóponttal bír a jugoszláv geo-kulturális azonosulási hálóban, ugyanakkor páratlan részletességgel és megannyi apró elemmel szolgál Észak-Bácskára, Észak-Bánátra, Drávaszögre, Szabadkára, Újvidékre és más kisebb helységekre vonatkozóan. Felértékelődik a Tisza, a Duna és a Palicsi-tó szerepe a kollektív szubjektum térbeli lenyomatán, emellett Belgrád és Budapest szerepének helycseréje is ebben az évtizedben kezdődik meg. A nyolcvanas évek egyrészt az öt megelőző évtizedek, főleg a hatvanas és hetvenes évek eredményeként vizsgálható, másrészt viszont már a nyolcvanas évek közepétől láthatók azok az előjelek, amelyek a kilencvenes évek válságai felé mutatnak. Az évtizedet leginkább azzal lehetne jellemezni, hogy a legfőbb igyekezet a formaságok megőrzésére szorítkozott, holott éppen a külsőségek voltak azok, amelyek miatt a mélyben zajló folyamatok a korban láthatatlanok maradtak. A terek reprezentációja kapcsán ez abban a különbségben látszik meg, amely az irodalom többé-kevésbé spontán cselekményi vagy lírai tere és a hivatalos politikai diskurzus, a tömegtájékoztatás, az oktatás és a közművelődés egyre anakronisztikusabbá váló térhasználata között fennállt. A kilencvenes években a két mező jobban fedi majd egymást, és bár nem lesz teljes, de több érintkezési pontja lesz.

Kulcsszavak: jugoszláviai magyar irodalom, közösségi identitás, 1980-as évek

---

¹ Horváth György: Az hőseposz. In: Képes Ifjúság, 1989. feb. 22., 17. o.

REZIME

Osamdesete godine omeđavaju istoriju dezintegracije jednog čvrstog kolektivnog geo-kulturnog subjekta. Jedan interregnum, koji je trajao od smrti predsednika do samog okončanja države, vreme u kojem se vršila simulacija nečeg što je sve manje postojalo, ali ujedno i legitimacijskih napreznja onog simulakruma, čiji su osnovni elementi jedan po jedan polako gubili autentičnost. Opadanje zapadno-balkanskih mesta reprezentovanih u književnosti se dešava paralelno sa sve većom učestalošću onih, koji se nalaze u Panonskoj niziji. Vlastiti prostor raspoláže sa sve manje imenovanih čvorišta u jugoslovenskoj geo-kulturnoj mreži identifikacije, ali u isto vreme imamo sve više detalja iz Severne Bačke, Severnog Banata, Baranjske Podravine, Subotice, Novog Sada, ali i drugih, manjih naselja. Tisa, Dunav i Paličko jezero igraju sve važniju ulogu u topografiji kolektivnog subjekta, a pored toga u ovoj dekadi započinje zamena Beograda i Budimpešte. Osamdesete se sa jedne strane mogu posmatrati i kao produkt prethodnih decenija, naročito šezdesetih i sedamdesetih, ali sa druge strane se već na sredini osamdesetih naziru predznaci, koji pokazuju ka krizama devedesetih. Ovu deceniju najbolje karakteriše trud očuvanja formalnosti, dok su baš ti spoljašnji momenti bili oni, zbog kojih su dubinski procesi svojevremeno ostali nezapaženi. U reprezentaciji prostora se ovo ogleda najbolje u razlici između manje-više spontanog terena poezije ili fabularne topografije u književnosti sa jedne, i zvaničnog političkog diskursa sa druge strane, koji je u masovnim medijima, edukacijskim i kulturnim sadržajima postajao sve više i više anahronističan. U devedesetim će se ove dve sfere mnogo više preklapati, i iako to neće biti potpuno, dodirne tačke će se umnožiti.

Ključne reči: mađarska književnost u Jugoslaviji, kolektivni identitet, 1980-te godine

ABSTRACT

The present study explores the dismantlement of a solid geo-cultural subject in the 1980's, to be specific it shows how the West-Balkan became less-and less represented as a literary space, and the „expansion” of the Carpathian Basin in the same realm. The literary pursuit of the decade under analysis focused on the preservation of the format, however it was due to the externals that events taking place in the deep remained invisible for the era.

Keywords: Hungarian literature in Yugoslavia, collective identity, 1980's

Évkönyv 2014, IX. évfolyam, 1. szám
 Újvidéki Egyetem
 Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar

ETO: 821.511.141(497.1).09:[316.7:911.3]"1983/1991"
 Eredeti tudományos munka
 A leadás időpontja: 2014. április 10.
 Az elfogadás időpontja: 2014. július 15.
 Terjedelem: 40–76.

ROGINER Oszkár

doktorandusz
 Pécsi Tudományegyetem,
 Bölcsészettudományi Kar,
 Irodalomtudományi Doktori Iskola,
 Pécs
 rogoxar@gmail.com

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOM ÉS A GEO-KULTURÁLIS IDENTITÁS VISZONYA A NYOLCVANAS ÉVEKBEN (1983–1991)*

*Mađarska književnost u Jugoslaviji i geo-kulturalni
 identitet 80-tih godina (1983–1991)*

*The reation between Hungarian
 literature in Yugoslavia and geo-cultural
 identity in the 80's (1983–1991)*

*„lassan engem is átitat
 ez a közép-keleti áhitat
 elballagok a vágóhíd elé
 még a szívem se reszked belé*

*már nem is sajnálom magam
 – folyton mossák az agyam
 e korszaknak végképp elborult
 elme kell dúljon háború”¹*

A nyolcvanas éveket Jugoszláviában a második világháború után beállt vihar előtti csend állapota és a béke utolsó évtizedeként tarthatjuk számon, egy olyan közjátékként, amely Josip Broz Tito halála és Slobodan Milošević hatalmának megerősödése, a szocialista internacionalizmus és az etnikai nacionalizmus retorikája, valamint az államalakulat egysége és szétagolódása között játszódott le. A kor jugoszláviai magyar hétköznapjait elsősorban a Sziveri János-féle szerkesztőség munkájának 1983-as erőszakos ellehetetlenítése, a rákövetkező néhány évet a nyilvánosság megcsontosodása, az évtized végét pedig a kulturális-politikai-ideológiai viszonyok fellazulása és az általános fejetlenség jellemzi. A hivatalos diskurzus eltávolodását a valóságtól, a titói személykultusznak mint perpetuum mobilének a pusztá díszletként való használatát, valamint a kritikai önreflexió mindennemű lehetőségének a mellőzését majd csak egy, az évtized utolsó harmadában

¹ Bozsik Péter: Háború előtt. In: Képes Ifjúság. 1989. dec. 20., 14. o.

jelentkező korosztály pezsdíti némileg fel, de a miloševići antibürokratikus forradalomnak álcázott etnikai törekvések, majd a háború zaja a kilencvenes években lassan ezt is bedarálja. Amennyiben elfogadjuk, hogy az ötvenes évek egyik alapvető törekvése annak a szimulációja, ami még nincs, akkor a nyolcvanas éveket elsősorban annak a szimulációjaként értelmezhetjük, ami már egyre kevésbé van. A jugoszláviai magyar geo-kulturális identitáson belül emellett ebben a korban folytatódnak azok a tendenciák, amelyek tovább fokozzák annak a kétszintes azonosulási hálónak a különfejlődését, amely – pontosan ezen, szimulákrum jellegénél fogva és részben a térbeli kötődések hangsúlyainak módosulásával – fokozatosan felszámolja az egyik kohéziós erőit a másik javára. A két szint egyre nyilvánvalóbb antagonizmusa, a kilencvenes években kiteljesedő etno-kulturális közösségi identitás előjelei, valamint a nyolcvanas években még mindig működőképes jugoszláv geo-kulturális közösségi azonosulási háló egymástól való további távolodása a szépirodalomban szereplő helyszínek narratívába ágyazása és címkézése alapján is kitűnően követhető. Jugoszlávia egészének, illetve a tagköztársaságoknak az egyre ritkuló említése, a falusi vagy városi (lokális) azonosságtudat előtérbe helyezkedése, és azon tájegységek cselekményi térként való jelenléte jellemzi egyre inkább az irodalmat, amelyet immáron inkább a nemzeti múlt összefüggésrendszerébe ágyaznak. A nyolcvanas évek során kristályosodik ki az, hogy erős központosított törekvések nélkül, Jugoszláviában immáron nem az együttélés, hanem az egymás mellett élés fog érvényesülni, emellett láthatóak már azok a törésvonalak is, amelyek mentén a kilencvenes években az ország különféle etnikumai megindulnak a széttagolódás útján.

(Művelődés)történeti támpontok

„Háború lesz.”²

Koncz István egyik nyitó és záró sorát olvashatjuk 1986-ból, kijelentő módban a vers elején és végén is. Jugoszlávia lakossága ekkoriban huszonhárom millió, Vajdaságban pedig kettő millió körül volt, és még több mint négyszázhuszszezren vallották magukat magyar nemzetiségűnek. Európai tendenciáknak megfelelően a falusi lakosság és az agrártársadalom visszahúzódásával tovább nő azok száma, akik városban laknak, így az ország harminchét, ötvenezer lakosnál nagyobb városában összesen 5,3 millióan élnek, ami az ország összlakosságának már majdnem a negyedét teszi ki. 1981-ben középiskolai végzettséggel az állampolgárok 25,5 százaléka, egyetemi végzettséggel pedig 5,6 százaléka rendelkezik, ami közel tízszer nagyobb a közvetlenül a második világháború előtti és utáni átlagnál. A munkanélküliek száma ehhez képest 1990-ben már eléri a 1,3 milliót, a külföldi munkavállalók száma pedig, bár negatív tendenciával 1981-ben már csak 625 000, velük viszont már 250 000 családtag (házastárs, gyerekek) is külföldön tartózkodik. Az életminőség ugyanakkor nem esik drasztikusan az elmúlt évtizedekhez képest, így még mindig jobb képet mutatott, mint a keleti, viszont már jóval rosszabbat, mint

² Koncz István: A Tisza-partján. In: Híd, 1986. júl–aug., 861. o.

a nyugati tömb országainak átlaga. A termelés csökkenésével és kisebb külföldi kölcsönökkel, valamint azok visszafizetésének megkezdésével mindazonáltal észrevehető volt némi negatív módosulás. A jugoszlávok ettől eltekintve – vagy lehet, hogy pont ezért – sokat utaznak, így 1988-ban 21,3 millió külföldi kiutazást tartanak számon.³

Az évtized egyik kiemelkedő eseménye a Szarajevóban 1984-ben megszervezett XIV. téli olimpiai játékok. A poszt-titói, gazdasági és politikai tekintetben egyaránt válságos Jugoszlávia volt az első olyan szocialista ország, amelyben megszervezték a játékokat, és amelyet nem bojkottáltak nyugati sportolók. Ezt megelőzően Bosznia és Hercegovina fővárosában több sportlétesítményt, téli sportokhoz szükséges pályát, szállodát és lakást építettek, amelyek egy részét majd sajnos a kilencvenes évek háborúiban – ahogy például a trebevići bobbpályát lövészállásnak – hadi- vagy védelmi célokra használnak.

Tito halála után a kormányzási hierarchia csúcsán kilenc tagú Elnökség áll, élén az elnökkel, nyolc további tagja pedig a tagköztársaságok és autonóm tartományok képviselőiként érkeznek. Az elnöki székbe évi váltakozással egy másik tagköztársaságból vagy autonóm tartományból érkező politikus került, első elnökeként a macedón Lazar Koliševski személyében. Az évtized elején ezzel, az alkotmányban is rögzített elképzeléssel nem is volt gond, a problémák inkább akkor kezdődtek, amikor a kérdések és a leendő válaszok etnikai keretbe kezdtek kerülni. Ugyanakkor, míg az évtized elején bekövetkezett válsághelyzetek lokalizáltak voltak, az évtized második felében zajló politikai események már több esetben is túllépték a szövetségi pártvezetés hatáskörét és általában strukturális problémaként jelentek meg. A Koszovó és Metóhia Szövetségi Autonóm Tartományban egyre inkább nő a feszültség, és az évtizedeken át lefojtott társadalmi és gazdasági problémák a nyolcvanas évek közepére már a tömegtájékoztásban is etnikai színezetet kezdenek kapni. Válaszul erre, miután 1987 szeptemberétől Slobodan Milošević átveszi a hatalmat a Szerbiai KSz felett, nyilvános felszólalásaiban a terminológia már 1988-tól nemzeti karaktert ölt. 1989-ben, a rigómezei csata ötszázadik évfordulóján pedig a tömegben már a vörös csillag és a pártfunkcionáriusok mellett a szerb pravoszláv egyház hivatalos szimbólumai és képviselői is megjelennek. Slobodan Milošević az autonómiák rovására, azok jogainak megnyirbálásával, a központi hatalom erősítése mellett szállt síkra, és azt remélte, hogy az ismét centralizált föderációban Szerbia éppúgy dominál majd, amint azt a hatvanas évek derekáig tette. Mire 1988 októberében, a „Joghurt forradalom” néven elhíresült eseménysorral lemondott a tartományi pártvezetőség – és annak élén Major Nándor mint a Vajdaság SzAT Elnökségének elnöke (1988. okt. 7.) –, a tagköztársaságok viszonya Belgráddal már jelentősen megromlott. Az egyre inkább fokozódó belső ellentétek orvoslása érdekében 1990 januárjában, Belgrádban összehívták a Jugoszláv Kommunista Szövetség rendkívüli és egyben utolsó, XIV. kongresszusát. A többnapos heves viták után Szlovénia és Horvátország küldöttei egyoldalúan elhagyják a tanácskozást, ami után már egyenes út vezetett a fegyveres konfliktusok és az ország véres széttagolódása felé.⁴

³ vö. Latific: 1997

⁴ Vö. Major: 2013, 161. o.

Mindeközben a nyolcvanas évek közepén a politikailag és gazdaságilag is változni igyekvő Szovjetunió meghirdeti a *Glasznotyot* és a *Peresztrojkrát*. Moszkva különféle külpolitikai lépésekkel nyit a Nyugat felé, ami lassan a hidegháború végéhez, a vasfüggöny megszüntetéséhez, majd az évtized végén a kelet-európai szocialista államok rendszerváltásához vezet. A varsói szövetség egypártrendszerének sorozatos, szinte egy év alatt lezajló megszűnése a „bársonyosnak” nevezett csehszlovák forradalomtól, az örömmámorban úszó, berlini falat bontó német egyesülésen és Páneurópai pikniken át, a Ceaușescu-házaspár kivégzéséig sok formát öltött. A csernobili atomreaktor nukleáris olvadása pedig a keleti tömb lefelé ívelésének egyik sajátos szimbólumaként maradt meg a kollektív emlékezetben. A nemzetközi politikai színtéren Mihail Gorbacsov mellett ekkor bukkan fel Margaret Thatcher, Ronald Reagan, François Mitterrand és Helmut Kohl, akik ezekben az években jelentősen hozzájárulnak ahhoz az Európa-képhez, amelyet majd az ókontinens az ezredfordulón mutat. A jugoszláviai (magyar) állampolgárok kollektív gazdasági helyzetére, a határvárosok korabeli szerepére, valamint a nyolcvanas évek általános érzésvilágára a már közöltek mellett jól rávilágít a következő idézet:

„– Szóval nincs az a gyógyszer?

– Nincs sehol a városban, sem a környéken.

– Adja csak ide a receptet – mondta a fiatalember. Átmásolta egy papírszeletre. – Van nekem Szabadkán egy orvos ismerősöm. Telefonálok neki.

Egy hét múlva jött a válasz: gyógyszer van, de csak feketén, devizáért.”⁵

Irodalom, folyóirat, tér

„Nem lesz

háború –

ezt hirdessék a dalnokok!”⁶

A levegőben kétségkívül már ekkor érezni lehetett azt a feszültséget, amely majd csak pár évvel később, a kilencvenes évek hajnalán hasítja fel a hétköznapiok látszatnyugalomát. Koncz István 1986-ban, Tari István pedig 1988-ban, a „Joghurt forradalom” évében közli versét, amelynek minden strófája a fenti mondattal kezdődik, majd így végződik: „Szóljanak hát a fals hangszerek/ a másnapos labirintusokban,/ ahol a hazát kótyavetyélték el/ buzdítóink/ akikben eldugult a/ bajgúnár,/ a szajha. Nem lesz háború, mert/ már régóta háború van.”

Az 1983-as év a tartományi vezetés hatalomgyakorló elitjének, valamint az *Új Szimposion* haladó szellemű, rendszerkritikus és fiatal szerzői gárdájának a szembenállásával kezdődik, majd a folyóirat szünetelésével és egy gyökeresen más szerkesztéspolitikai bevezetésével folytatódik. A rendszer szinte görcsös önvédelmi mechanizmusának kitűnő példája az egyrészezlő Gojko Đogóra, másrészezlő Sziveri Jánosra sujtó drákói szí-

⁵ Hornyik Miklós: Rák. In: 7Nap, 1986. jan. 24., 39. o.

⁶ Tari István: Nem lesz háború. In: Képes Ifjúság, 1988. dec. 28., 4. o.

gor a nyolcvanas évek első felében. A börtönbüntetésre ítélt Gojko Đogoval szemben – akit Tito személyének és munkásságának megcsúfolásával vádolnak, valamint elsősorban a média és a bíróság hivatalos csatornáin keresztül ítélnek el – Sziveri Jánossal inkább egy félhivatalos úton, mindazonáltal a pártemberek, a sajtó és a (köz)művelődési szféra összehangolt munkájával végeznek.⁷ Hasonló dolog történt 1984-ben a szlovén *Mladina* c. lap köré csoportosuló fiatalokkal, akik pacifizmusukkal, korrupció ellenes kutató újságírásukkal, valamint rendszert bíráló hozzáállásukkal haragították magukra a helyi hatalmasságokat. Érdekességként megemlíthetjük, hogy egyikük, Janez Janša azután Szlovénia miniszterelnöke lett. Ljubljánában komoly ösztönzési eredményeket mutat fel emellett a *Neue Slowenische Kunst*, Szarajevóban pedig (elsősorban a zene és a film terén) a sajátosan dekadens jugoszláv nyolcvanas évek egyik érdekes színfoltjaként elhíresült *New Primitivism*.

Az évtized első felének szerkesztéspolitikáját a hatvanas és hetvenes évek fordulóján tapasztalható szigor jellemzi. A nyolcvanas évek utolsó harmadának jugoszláviai magyar sajtója pedig egyrészt visszatér a hatvanas évek meglehetősen szabadelvű, a szocializmus dogmatikus reprezentációjától egyre inkább távolodó képéhez, másrészt – és ez főleg a hetilapokra vonatkozik – évről évre fokozatosan bulvarizálódik. A *7Nap* és a *Dolgozók* ilyen értelemben a kilencvenes évek elejére tematikailag és külalakjuk tekintetében is egyre inkább hasonlítanak egymásra. A *7Nap* azután egy ideig több formában, különféle szerkesztőségekben és alakváltozatokban jelenik meg, a *Dolgozók* pedig megszűnik, majd szinte ugyanazzal a csapattal *Családi Kör* néven születik újjá. Mindkét újság érdekes tárcarovattal bír, azzal a különbséggel, hogy, míg a *7Nap*nak például Herceg János ír egy ideig heti rendszerességgel tárcanovellákat, addig a *Dolgozók*ban munkásköltők tehetséggondozásával és verseik közlésével is foglalkoznak. A *Képes Ifjúság* a középiskolások lapjaként nagy hangsúlyt fektet az Óbecsén évente megszervezésre kerülő *Középiskolások Művészeti Vetélkedőjére*. Emellett egy sor olyan fiatal szerzőt szerepeltet a lap, aki majd később a Purger-féle *Új Symposion* lapszámait tölti meg írásokkal. Ennél a hetilapnál is kitapintható az a vákuumhelyzet, amely az évtized első felére jellemző, és amely majd a nyolcvanas évek második felére teljesen átalakul, olyan szabadelvű gondolatoknak adva teret, amelyek már kevésbé a párt oktató-nevelő szándékát, hanem inkább a fiatalok érdeklődését tükrözi. Ebben a korban inkább a városi szubkultúrák, a zene és a szépirodalom áll középpontban, míg az évtized első felében inkább az ifjúságpolitika és a vitacikkek. Az *Új Symposion* körül ezalatt az 1983-ban felvert por csak nagy nehezen nyugodott le, majd újra felkavarodott az évtized utolsó harmadában zajló rehabilitálások során. A folyóirat – Purger Tibor főszerkesztése alatt – az előző szerkesztőségek tagjainak bojkottjával kell, hogy szembesüljön, emellett a 216-os, 1983. évi áprilisi szám után szünet következik, és a rákövetkező 217. csak 1984-ben jelenik meg egy január-februári dupla számmal. Az irodalmi anyag szűkösségéből adódóan elsősorban a képzőművészet, a konceptuális művészet, a film, valamint a zene felé fordul, és ezen a téren van néhány eredményes, kiváló lapszáma is. A *Magyar Szó* átlagos példányszáma ugyanek-

⁷ Vö. Csorba-Vékás: 1994, 36. o.

kor, a nyolcvanas évek során közel tízezerrel csökkent. Kalapis Zoltán szavaival „*a lap feladatát nem elsősorban az informálásban, még kevésbé az átfogó és sokoldalú tájékoztatásban látták, hanem inkább a propagandaszerepét domborították ki.*”⁸ Ugyanakkor azt is leírja, hogy a lap soha annyi elismerést nem kapott, mint 1975 és 1985 között, hiszen az Erdélyi Károly-féle szerkesztéspolitikai az államapparátus hivatalos, magyar nyelvű szócsövénévé tette a lapot. Emellett egyáltalán nem mellékes szerepet töltött be a Sziveri-ügy idején, ahol Erdélyi volt több esetben is az, aki az *Új Symposion* gárdájának ügyét hónapokon át melegen tartotta a napilap hasábjain. A Sinkovits Péter, majd a Csorba Zoltán vezette szerkesztőség ehhez képest egy sokkal liberálisabb és demokratikusabb napilapot szerkesztett, a kilencvenes évekre viszont gyökeresen megváltozott a politikai valóság, és az újság is más jellegű akadályokba ütközött. A nyolcvanas években, mindazonáltal az összes magyarlakta tájegységgel találkozunk, a folyóiratokba mindenhol küldenek szöveget, a napi és heti sajtó szinte a legkisebb faluból is tudósít, és az óbecsei Középiskolások Művészeti Vetélkedőjére is gyakorlatilag addig érkeznek versenyzők Szlovéniából és Horvátországból, amíg a fegyverek azt meg nem gátolják. „*Több mint harminc éve – egy emberöltő! – járjuk Bácska, Bánát, Szerémség, Baranya falvait, olykor eljutunk Szlavóniai, sőt a Muravidék magyarlakta helységeibe is, nem mi, ismerőseink állítják, hogy nincs is tán szűkebb pátriánkban emberlakta település, ahol meg ne fordultunk volna. De van! Volt. És lesz is még, és utánunk is marad.*”⁹

A nyolcvanas éveket több komolyabb közéleti botrány is megrázta. A művelődési és művészeti mezőben a Đogo- és a Sziveri-féle leszámolás mellett a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma volt az egyik legkomolyabb.¹⁰ A befejezetlenül kicsempészett, majd részleteiben megjelentetett fogalmazványt azóta is a huszadik századi szerb nacionalizmus egyik alapvető dokumentumaként tartják számon. A nyolcvanas évek közepén írt és közzétett írás évtizedek óta komoly viták tárgyát képezi, a korban pedig bombaként robbant – hiszen pontosan azt a jugoszlávságot állította pellengérré, amely az előző évtizedekben élte virágkorát – azzal az állítással, hogy a szerb nemzet veszélyeztetett és, hogy a hatalmat újra központosítani kell. A memorandumot egy sor kiemelkedő szerb akadémikus is aláírta, többek között kitérve így az ajtót azoknak az etnikai eszméknek, amelyeket majd két-három év múlva másokkal karöltve meg is lovalognak. Az előző évtizedekhez képest, a kilencvenes évekhez közeledvén egyre határozottabb formát öltő etno-kulturális közösség szerveződési formák, és Jugoszlávia „nemzeteinek és nemzetiségeinek” egymástól való eltávolodása, jellegzetes módon az irodalomban, pontosabban az irodalom- és kultúrpolitikában is megmutatkozik. Szergejev Zsuzsának Varga Zoltánnal készített 1986-os interjújában, miközben a jugoszláviai magyar fordítási gyakorlatról van szó, az interjúalany – bár alig észrevehetően, és szinte futólagosan említést téve – így szól: „*A jugoszláviai magyar irodalom fordítását illetően régebben jobb volt a helyzet. Bár ez egy kicsit egyfajta »protokolláris« kötelesség függvénye is volt, ám amióta*

⁸ Vö. Kalapis: 1994, 138. o.

⁹ Németh István: Töröktopolya. In: Híd, 1987. ápr., 441. o.

¹⁰ Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti. In: Večernje novosti, 1986. szept. 24–25., 3. o.

*a jugoszláv irodalmi élet meglehetősen elüzletiesedett, illetve a jugoszláv irodalom szem-betűnően széttagolódott nemzeti irodalmakra (ezzel kapcsolatban az okok firtatása itt bonyolult lenne), rosszabbul állnak a dolgok.*¹¹

Évtizedek távlatából emellett érdekes az utolsó staféta körül kialakult botrány emb-lematikus története is. Az ifjúság napjára maratoni távokat futó fiatalok utoljára 1987-ben adják át azt a stafétát, amelyet 1945-től 1979-ig Josip Broz Titónak, azután pedig a párt különféle képviselőinek nyújtottak át. Az ifjúság napját ebben az évben sorozatos botrányok követték, amelyeket mai szemszögből nézve akár az államalakulat és a közöségi identitás válságának tüneteiként is értelmezhetjük. Az eseményt országos szinten hirdetni hivatott plakát pályázatát, valamint a stafétát a szlovén *Neue Slowenische Kunst* arcvonalához tartozó *Új Kollektivizmus (Novi Kolektivizem)* képzőművészeti csoport nyerte meg. A képzőművészek talapzaton álló, négy lábra támaszkodó, rendhagyó és funkcióját aligha betölteni képes, VHS-szalagot tartalmazó stafétát terveztek. A plakáthoz pedig Richard Klein egyik, a náci Németországban használatos, *A hős allegóriája* c. plakátját használták fel. A közvetlenül a nyomtatás előtt kiderülő utalás hatalmas botrányt keltett a sajtóban, a művészeket 5-12 évnyi szabadságvesztésre akarják ítélni, majd végül csak megsemmisítik a pályázatot és újat írnak ki – hasonló kimenetellel. Az új stafétát és plakátot ismét egy szlovén stúdió, a *Marketing delo* nyeri meg. A második plakátot is botrányok szegélyezik, a stafétát pedig – amely először (és utoljára) plexi-üvegből készült – a tetejére festett nyolc vércseppel szintén államellenes metaforaként kezelik, de arra már nincs idő, hogy visszavonják.

Tájak, tartományok, (tag)köztársaságok

„Mert ahogy Gézi mondja, ott már nagyon várnak.

»Wan kommt denn die hübsche Jugoslawin?«

– faggattak egyre, mikor eljött.¹²

A nyolcvanas évek egyik legnagyobb horderejű, háttérben zajló folyamata az egyik nagy elbeszélés hitelének fokozatos elvesztése. Létének megkérdőjelezése nélkül, inkább alapelemeit vonták kérdőre. Jugoszláviában a nyolcvanas évek során egyre inkább ürülnek ki, sőt bizonyos esetekben tűnnek még hazugnak is azok az történetek, amelyek narratív tudásként a tömegtájékoztató, művelődés- és oktatáspolitikai különféle csatornáin keresztül (pl. irodalom, képzőművészet, film) kohéziós erőt képviseltek több évtizeden át. A regionális központok vonzaskörében, Ljubljánban, Zágrábban, Újvidéken és Belgrádban is egyre másra olyan kételyek fogalmazódtak meg, amelyek veszélyeztették az 1974-es alkotmány hatályba lépése óta lazább szövetségben élő köztársaságok összetartozását. Egy mindinkább etnikaiává váló vitapozícióból többek között megkérdőjelezték a testvériség-egység diskurzusát, és elnyomó, asszimiláló erőként kezdték tekinteni rá.

¹¹ Vö. Szajbély (szerk.): 1995, 46. o. (kiem. tőlem)

¹² Herceg János: Vasárnap. In: Híd, 1989. szept., 1008. o.

Kétélyek merültek fel az egypártrendszer, és a központilag szervezett politikai közéletet illetően is. A párttagság (ami az összlakosság viszonylatában, az évtized végére már alig 10% körül mozgott) pusztta formásággá süllyedése és a szakkáderek korrupciós botrányai a Kommunista Szövetség döntéshozói funkcióját is széleskörű legitimációs kételyek elé állították. A gazdasági válság elmélyülése, majd a reformok megfeneklése következtében pedig már az ország gazdasági berendezkedése is hitelét kezdte veszíteni. Az évtized végére már nyíltan bírálták a még egy évtizede sem elhalálozott Josip Broz Tito döntéseit, amikor pedig a Jugoszláv Néphadseregben sem bíztak már a kilencvenes évek legelején, akkor a lavinaszerű összeomlástól a felépítményt már semmi sem védte. A hitelvesztés kitűnő példái: Sziveri Jánosnak a nyolcvanas években íródó, majd 1987-ban megjelenő *Dia-dalok* c. kötete, és az ugyancsak 1987-es utolsó staféta. A rendszer működőképessége és a végrehajtók hite pedig jól látszik az első esetben végrehajtott, kíméletlen és teljes, valamint a második eset erőtlen, üregesen kongó és abbamaradt megtorlásában.

A hitelvesztés ezen tüneteinek egyik kimenetele a jugoszláviai magyarság befelé fordulása, majd a többi etnikumhoz hasonlóan nem a közös, hanem a saját történet támpontjainak kiemelése – ez pedig térbelileg is dokumentálható. A jugoszláviai magyar geokulturális identitás, mintha fokozatosan visszavonult volna azokra a tájakra, amelyekből évtizedekkel azelőtt kilépett az inkluzív jugoszlávizmus felé. Folytatódik az a hetvenes évekbeli tendencia, amely a nyelvileg-etnikailag körülhatárolható élettér hangsúlyos jelenlétében nyilvánul meg. A sajtóbéli napi politika gyakorlati nyelvét leszámítva, az irodalomban alig, szinte csak néhányszor találkozunk „Jugoszláviával” és „Vajdasággal”, a többi tagköztársaság vagy tájegység ilyen jellegű címkézése pedig szinte teljesen elmarad. A legnagyobb kompozicionális egységek reprezentációja ebben a korban azokra a tájegységekre szorítkozik, amelyek már 1945 előtt részei voltak a közösségi azonosulási hálónak. A szerzők fontosnak tartják – erre szinte nem is volt példa azelőtt, és egy áthagyományozott, hetvenes évek előtti tömegjelenségről sem igazán beszélhetünk – egyrészt, hogy a tájegységet megnevezzék, másrészt pedig, hogy regionális viszonylatban a közvetlen környezetüket a lehető legszűkebben pontosítsák. Az ennél nagyobb, ezek méretét meghaladó térbeli egységekkel ugyanakkor szinte nem is foglalkoznak. A szöveget olvasva folytatódik az az előző évtizedből örökölt spontán gyakorlat, amely Vajdaság helyett inkább Észak-Bácskát, Muravidéket vagy Drávaszöveget említ. Tari István – aki a kilencvenes évek folyamán teljesen felszámolja identitásának jugoszláv geo-kulturális vonatkozásait – már 1991-ben, amikor még merőben rendhagyónak számít, máshogy címkézi azt a teret, amelyet kortársai még Vajdaságnak neveznek.

*„akkor már biztos voltam abban
hogy a legdélibb magyar vagy te
a legdélvidekibb magyar
aki hiába keresi
aki egész életében hiába kereste
a saját száját*

*tán ezért mondott
 ezért mondhatott le
 megfontoltan a távlatokról
 az utódairól
 tán ezért mulatta el jövőjét
 időnként az anyaország –
 ahová nem juthatott el –
 fővárosának közismert találkahelyeiről
 villamosmegállójáról óbégatva*¹³

Ettől az átcímkezéstől függetlenül olyan elbeszélések, versek, versciklusok íródnak, mint Kontra Ferenc *Drávaszögi kereszték* c. regénye,¹⁴ Herceg János *Drávaszög*¹⁵ vagy *Drávaszögi dolgok*¹⁶ c. elbeszélései, Bozsik Péter ekkor írja észak-bácskai, Szúnyogh Sándor pedig muravidéki haikujait.^{17 18 19 20} Annak ellenére, hogy ezek a példák kivétel nélkül a nyolcvanas évek második feléből származnak, a jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás módosulásainak egy olyan metszetét adják, amely már a következő évtized felé mutat. A nyolcvanas évek első felének keményvonalas vezetése, és a Sziveri-ügyet követő években érvényesülő szigorú szerkesztéspolitikája kerülte a terek megnevezését – talán éppen azért, mert másra is fényt vetne. Az évtized első felének elefántcsonttoronyában íródó szövegei után viszont robbanásszerűen törnek felszínre ezek a térmegnevezések az évtized utolsó harmadában. A szubregionális kötődések pedig ezáltal teljesen háttérbe szorítják a szövetségi és tartományi viszonyhálózatot.

*„Kicsi a fizetés. Megélni. Túlélni.
 Ez foglalkoztat. Átélni nem.
 Csak a szépet.
 Muzslára minden szombaton indul a busz.
 Fiam született. Bánátban.
 hátszözebből kel fel a nap.”*²¹

Elszörtan még találkozunk olyan nagyobb térelemekkel, amelyek a jugoszláv geo-kulturális identitásból táplálkoznak, de egyre ritkábban. Bosznia, Szlovénia, Macedó-

¹³ Tari István: Előttünk a múlt. In: Képes Ifjúság. 1991. nov. 27., 10. o.

¹⁴ Kontra Ferenc: Drávaszögi kereszték. In: Híd, 1988. júl.-aug., 875. o.

¹⁵ Herceg János: Drávaszög. In: 7Nap, 1987. jan. 09., 33. o.

¹⁶ Herceg János: Drávaszögi dolgok. In: 7Nap, 1986. dec. 19., 32. o.

¹⁷ Bozsik Péter: Észak-bácskai haikuk. In: Új Symposion, 1989/287-288., 11. o.

¹⁸ Bozsik Péter: Észak-bácskai haikuk. In: Üzenet, 1989. dec., 736. o.

¹⁹ Bozsik Péter: Észak-bácskai haikuk. In: Üzenet, 1990. okt., 735. o.

²⁰ Szúnyogh Sándor: Muravidéki haikuk. In: Új Symposion, 1987/261-262., 35. o.

²¹ Czirok Ferenc: Vers prózahangra. In: Új Symposion, 1989/287-288., 7. o.

nia, Horvátország, ezek mind olyan részei a közösségi azonosulási hálónak, amelyek egyre kevesebb vonatkozásban szerepelnek, és amikor utalnak is rájuk, azt legfeljebb hozzávetőlegesen, különösebb részletesség nélkül teszik. Versek ezekről is alig íródnak, prózabeli említésük során pedig – amikor például egy szereplő onnan érkezik, vagy oda távozik – általában nem közelítenek rá a tájegységre vagy városra, nem részletezik, nem pontosítanak – holott a térbeli beágyazás régebben nem kötelező jellegű, de szokványos gyakorlat volt. Jugoszlávia megnevezése a versben vagy drámában már szinte egyáltalán nem fordul elő, és a prózában is többnyire folytatódik az a hetvenes évek elejétől felbukkanó tapasztalat, hogy a szereplők már általában csak a kívülállók szemében vagy külföldön, idegenek között, egymás szemében jelennek meg jugoszlávként – ami még mindig egy működőképes közösségi azonosulásra vall, csakhogy ezek a vonatkozások az évtized elején sem gyakoriak, és azután is csak csökkennek. A többi tagköztársaság vagy tartomány kapcsán is az mondható el, hogy egyre ritkábban bukkannak fel név szerint, és a narratívák, amelyekbe beleágyazzák őket is egy borulató, magának a közösségi identitásnak rosszat jósoló jövőjét festik le. Ladik Katalinnak már a kilencvenes években íródo *Fehérlófia éneke Európához* első része azzal végződik, hogy: „*A legidősebb lány KOSZOVÓMETÓHIA*”, majd a második rész így kezdődik: „*Mit keresel itt, félvilági ember, ahol még a madár se jár?/ A második lány VUKOVÁR ölében, a rádió falának dőlve,/ eltört pohárba vert arccal,/ fehérbe öltöztette a gyermekeket,/ fehér hamuba, torkodban szaporodom.*”²²

A nyolcvanas évek során emellett folytatódik az a szembenállásnak is tekinthető folytatólagos állapot, amely a bácskaiáság és a vajdaságiáság használata között már a hetvenes évek során felmerült. Bácska vagy Bánát ebben a korban – ahogy az előző évtizedekben is – egyfajta jellemzőként, organikus minőségként szerepel, így bánáti síkságról, bánáti emberről, bácskai tájról, bácskai sárról, bácskai lapályról olvashatunk. Ezek persze nem mérnökök vagy kartográfusok tereiként jelenik meg, hanem egy életérzés, életstílus, életritmus televény talajaként, ahol az ottani ember része a tájnak – és fordítva. „*A magyar nyelv használatában a nábob bácskai földesurat jelentett. Nem felvidékit, nem erdélyit, hanem kizárólag bácskait, amin azonban nem a régi vármegye határai közé zárt területet kellett érteni. Bánát, vagyis Temes és Torontál, sőt Baranya is benne volt ebben a szóban. Mert Bácska, mint földrajzontúli fogalom, egyesítette magában a régi, történelmi Magyarország egész déli részét.*”²³ Vajdaság ezzel szemben – az évtized előrehaladtával egyre hangsúlyosabban – inkább az adminisztráció nyelvének egyik címszavaként szerepel. Valami miatt nem társul hozzá annyi érzelmi mozzanat, mint az őt alkotó Bácskához vagy Bánáthoz.

„*Annyit Pistike is tudhat,
nem mint általában
a vajdasági értelmiségi*

²² Ladik Katalin: Fehérlófia levele Európához. In: Új Symposon, 1992/319–320. (belső borító)

²³ Herceg János: Hazai dolgok. In: Híd, 1984. máj., 701. o.

*de nagy része ennek,
hogyha az M.N.-nek
dedikált versemet
oly hibátlanul félreérti.”²⁴*

A kilencvenes évek elejére mindazonáltal teljesen nyilvánvalóvá lesz, hogy a jugoszláviai magyar azonosulási háló részben zátonyra futott, és más tájékozódási pontok után kell nézni. Szlovénia távozása után, majd a frontvonallal elválasztott tengerpart és a boszniai hegyek nélkül még inkább már csak az a Szerbia maradt, amely az előzőekhez képest egyébként is kisebb szerepet töltött be a kollektív szubjektum térbeli lenyomatában. A nyolcvanas évek interregnumában inkább az előző évtizedek nyugtázó hát-rapillantását, a kilencvenes évek előjeleit és azokat a módosulásokat láthatjuk, amelyek majd csak még később válnak igazán fontossá. Belgrád fokozatos gyengülését, Jugoszlávia egészének leértékelődését, részeinek fokozatos lemorzsolódását már csak az követte, hogy a kilencvenes évekre teljesen átalakult a közösségi azonosulás topográfiai képe. *„A kérdés az, hogy mi, akik 68-táján születtünk, elégedettek vagyunk-e, tompák és tunyák, vagy annyira buták, hogy nem tudjuk megfogalmazni álláspontunkat. A kilátástalanság és reménytelenség Szerbiában 92-ben hiszem, hogy van akkora, mint volt 68-ban. [...] Pedig már ott tart ez a generáció, hogy nincs vonata, amely levihetné a tengerhez, hogy az orra előtt hullámzó sem tiszta, úgy tűnik, hazugságok szennyezik.”²⁵*

Falvak, községek, városok

*„Most gyorsvonat zakatol alattam
– metszón száraz tengeritáblák
közt siklik a vers, döccen,
belémring klasszikus keble
(gondolat ez, érzés?); járható
még az út Kninen keresztül? –”²⁶*

A nyolcvanas évek Jugoszláviájának lokális síkjára a kétszintes közösségi azonosulási háló ugyanazon módosulásai vonatkoznak, mint az előző fejezetben. A narratív topográfia, Észak-Bácskát illetőleg a legaprólékosabb, és ezen a tájegységen még talán a legkisebb falu is fenn van a térképen, míg Jugoszlávia egyéb városainak, településeinek említése egyre kisebb és kisebb szerepet tölt be. Legrészletesebb, ilyen értelemben az, amit majd a kilencvenes évek politikai diskurzusa, a „szórvány” ellenpólusaként „tömbmagyarságnak” fog nevezni, emellett felbukkannak Vajdaság SzAT olyan nagyobb községei is, mint például Zombor, Nagyikinda, Verbász, Újvidék és természetesen azok a falvak és

²⁴ Gulyás József: Egy versem margójára. In: Képes Ifjúság, 1989. márc. 22., 15. o.

²⁵ Lovas Ildikó: Alkamadár. In: Új Symposion, 1992/313-314., 30. o.

²⁶ Kávai M. (Ladányi István): Szabó Lőrinc szeminárium. In: Új Symposion, 1991/304-305., 17. o.

községek, amelyek nyelvileg és etnikailag is ebbe a halmazba tartoznak. Az ország többi városának helye ugyanakkor a kétszintes közösségi identitás másik síkjának megfelelően alakul, így például a Belgrádkhoz, Ljubljánához, Zágrábhoz vagy Szkopjéhez kötődő narratívákkal egyre ritkábban találkozunk. Ebben az évtizedben emellett Újvidék még mindig központi szerepet tölt be, így még nem beszélhetünk arról a politikai, gazdasági és nem utolsósorban érzelmi bomlás eredményeként beállt helyzetről, amely majd a kilencvenes évekre lesz jellemző, és amikor a centralizált regionális közösségi identitás helyett – pontosabban annak hiányában – szinte kizárólagosan a lokális (helyi, városi) azonosság tudat lép előtérbe. A kilencvenes évek beköszöntével már több versben és elbeszélésben is megfogalmazódnak azok a kételyek, amelyek középpontjában az a kérdés áll, hogy a saját tér városai hol végződnek, és hol kezdődnek azok, amelyekről lassan határvonal választ majd el. Az évtized végére és a kilencvenes évekre viszont ezek a városok már egyértelműen nem a saját tér részeként szerepelnek – ha szerepelnek egyáltalán.

„Nő Mit csináltál Pesten?

FERFI Ja, egy belgrádi magyar író regénye után kutattam...

NŐ Belgrádban is élnek magyar írók?

FERFI A háború előtt többen ... mindig ott üldögéltek a Moszkva teraszán... A háború után már csak egy... egyetlenegy tért vissza ... az is Auschwitzból... Amióta ő is meghalt, ha nem tudnád, én vagyok az egyetlen magyar író Belgrádban.”²⁷

A nyolcvanas évek alatt már alig olvashatunk olyan verset, amely Jugoszlávia valamelyik nem vajdasági városáról szólna. Maga a szövetségi főváros, Belgrád is egyre ritkábban jelenik meg. Az évtized végére ugyanígy, már szinte nem is találkozunk olyan rövidebb elbeszéléssel vagy akár regénnyel, amelynek története szerbiai, macedón vagy szlovén helyszíneken játszódna. Elvértve megesisik ugyan, hogy valamelyik mellékszereplő Boszniából, Koszovóról vagy Horvátországból érkezik, de érdekesmód, ezt sem igyekeznek városhoz vagy községhez kötni, így az elbeszélő eredet-megjelölésként általában megelégszik a tájegység vagy esetleg a köztársaság hozzávetőleges megnevezésével. Ezzel ellentétben a bácskai, bánáti és a drávaszögi településhálózat rendkívül részletes, holott a hatvanas és hetvenes években ennyire szembe tűnő ellentét nem állt még fenn, és bár Bácska, Bánát és Baranya mindig is túlsúlyban voltak, az államalakulat egyéb tájegységeinek tarkasága komolyabb ellensúlyt képviselt. A nyolcvanas években legritkábban a macedóniai és a szlovéniai településekkel találkozhatunk, ezek után jön Bosznia és Hercegovina, ahol legfeljebb csak Szarajevóról tesznek említést, majd Szerbia és Horvátország következnek, ahol szintén csak a fővárosok jelennek meg. Nagy általánosságban már a nyolcvanas évekre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy a szerbiai (Vajdaság nélkül) vagy a horvátországi (a magyarlakta Drávaszög és pusztán a nyaralások tereként létező tenger mellék kivételével) városok körülbelül annyi alkalommal jelennek meg, mint a magyarországiak. A kettő használata ebben a korban olyannyira kiegyenlítődik, hogy

²⁷ Tolnai Ottó: Vagy ez már az a tévédráma? In: Híd, 1990. feb., 118. o. (Debreczeni Józsefről van szó [szerz. megj.]

Csorba Béla posztmodern szociográfiájának egyik szereplője így kiált fel „*Éljen Vác és Požarevac*”²⁸, ugyanazzal a szövegbéli attitűddel viszonyulva mindkettőhöz. Emellett a többi jugoszláv városra is a nyolcvanas évek kontextus-független sokszínűsége jellemző, amely miatt legtöbbször sem év, sem szerző, sem műfaj alapján nem állapítható meg egy általános képlet, amely segítségével a hozzájuk érzelmileg közel vagy távol álló helyszíneket kategorizálhatnánk. Igaz, hogy az évtized elejére még kevésbé jellemző ez a zavar. A nyolcvanas évek elején és végén viszont ugyanannyira találkozhatunk olyan narratívákkal, amelyekben az adott városok távol állnak az elbeszélőtől, de olyanokkal is, amelyek egyértelműen beleágyazzák azt az adott közösségi azonosulási hálóba. Herceg János Zombort és környékét sokszor a Monarchia terének összefüggésrendszerében látatja, de például a sorkatonai szolgálattal, a ma Podgoricaként ismert montenegrói fővárost egy olyan szintérré alakítja, amely egyértelműen része annak a jelenidejű közös szövegtérnek, amelyet az abban elhelyezkedők sajátjuknak címkéznek. „*Mondtam, ugye, hogy majd felutazunk megint! És ott van az a lány a fiával, azt is látni kell, ha majd leszere! Titogradban!*”²⁹ Az évtized előrehaladtával viszont fokozatosan kirajzolódni látszik az a kilencvenes évek felé mutató alapállás, amely a közösségi szubjektum magyarországi és jugoszláv városaihoz való, időben párhuzamos kötődést a „még nem – már nem” vákuumban fogalmazza meg. Bizonyos fokon kötődés mutatható ki mindkettő felé, ugyanakkor az előző évtizedekben megszokotthoz képest ez a viszony Magyarország felé egyre erősebb, Jugoszlávia felé pedig egyre gyengébb alakot ölt.

A viszonyhálózat változása a Belgrád-Budapest páron mutatható be legszemléletesebben. A már idézett, *Rózsaszín flastromban* napvilágot látott interjúbán, a kötet publikálása előtt Varga Zoltán egy jegyzettel látja el a kéziratot, amelyben elsősorban arra tér ki, hogy mi változott az 1986-os interjú és az 1995-ös kötetben való megjelenés között. „*Mindenesetre ami „betajolásunkat” illeti, ma mintha szükségképpen »Budapestcentrikusabbak« lennénk, mint voltunk, annak a gyakorlatnak is megfelelően, hogy ha valamelyik anyaországi irodalmi folyóiratba belelapozunk, többnyire akad benne egy-két név a »mieink« közül – akár itt a Vajdaságban éljenek is (még), akár (már) a magyar állam határai közt, akár átmenetileg, akár végleg.*”³⁰ Időközben tehát, közeledvén a kilencvenes évekhez, nagy változások álltak be. A nyolcvanas éveket megelőző évtizedekben, ahol Budapest a külföldi nagyvárosok mellé sorakozott, a jugoszlávok Belgrád-képének érzésvilágához pedig általában a büszkeség, az alázat és az öröm keveréke társult, a különbség nyilvánvaló volt. Budapest egy város volt a sok közül, Belgrád pedig a főváros. A nyolcvanas évekre viszont a Belgrádhoz fűződő bensőséges viszonyt egyfajta idegenségérzés váltja fel, amely bár még nem negatív, mint a kilencvenes években, de egyfajta távolságtartásban nyilvánul meg. Amikor a nyolcvanas években Belgrádról van szó, akkor pontosan ez az alázat, ez az azonosság tudat egyik teresült elemére való büszkeség hiányzik a narratívából, és egyre inkább azokra a városi panorámákra kezd hasonlítani, amely a külföldi városokra volt

²⁸ Csorba Béla: Akhilleusz pajzsa. In: Új Symposion, 1983/214., 55. o.

²⁹ Herceg János: Lázban. In: Híd, 1989. jún., 675. o.

³⁰ Vö. Szajbély (szerk): 1995, 238. o.

jellemző a hatvanas és hetvenes években. Az említett érzések fő hangsúlyai ugyanakkor az évtized közepétől Budapestre kezdenek áthelyeződni. Jelzésértékű például a *Belgrade* c. vers, amely angolos címével, rövidségével és a turisztapillantás rácsodálkozásával pontosan ezt a távolságtartást bizonyítja, és amely összefügg Nagy Abonyi Árpád *Belgrádi panoráma* c. rövidprójájával a kétezres évekből (vö. 2000-es évek).

„*Finom kis hölgyek az utcán
Muzsikaszótól kicsattanó purdé:
őregember.
Kalapjaink vígan röppennek az őszi szélben.
Semmi sem történik.
Gyönyörű!*”³¹

Az Adria tengermelléke mindvégig része marad a jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás térbeli lenyomatának. A tengerpart települései korosztálytól függetlenül elemei az azonosulási hálónak, így a nyolcvanas évek meglelt embereinél és a fiatalabbaknál egyaránt megmaradnak abban az összefüggésrendszerben, amely az elmúlt évtizedekben kialakult. A pihenés, a kikapcsolódás és a nyaralás tereiként létező városok a nyolcvanas években továbbra is a szórakoztatóiparnak, a turizmusnak és nem utolsósorban Jugoszláviának nyugat felé mutatott, marketingcélokra is kialakított és bőven felhasznált arculatának vannak alárendelve. „*Öregem! – tart egyenesen felé, amerikai filmekből ellesett hányavetiséggel –, elég volt ebből a rohadék gimiből, ebből az egész porfészekből, megyek az Adriára! Leszerződtem a világ legfaszább zenekarával, estére indulunk Abbáziába. Remélem, jössz! Ne legyél marha! Mi keresnivalónk van nekünk ezek között?*”³² Az idősebb korosztályhoz tartozó Pap József ugyanezzel a természetességgel viszonyul a tengerparthoz, amely egyértelműen saját térként jelenik meg.

„*No, lám, ezért gondolk én tavasz óta
folyton a Kaštelokra, Drašnicére, Tijesnóra,
Adonisz korom izzó tájaira...*”³³

A tengerparti városok – amíg Horvátország egészével végleg el nem tűnnek a saját térből – a közösségi imaginációban továbbra is kizárólag egy nagyobb kompozicionális egységnek, mint szabadidő-heterotópiának a részeként léteznek, majd azután is csak így emlékeznek rájuk. Az Adriához, a szigetekhez és a part menti településekhez ugyanazzal az időbeosztással, belső elrendezéssel, tartalmi sajátságokkal és útvonalakkal viszonyulnak, mint azelőtt. A nyolcvanas évek elején erre vonatkozóan nincs változás, az évtized végén viszont itt is megfigyathatók a térbeli utalások, a politikai konfliktus elmélyü-

³¹ Tomán László: *Belgrade*. In: *Képes Ifjúság*, 1988. jan. 06., 16. o.

³² Juhász Erzsébet: *Között*. In: *Híd*, 1986. okt., 1146. o.

³³ Pap József: *Csak mosolygok*. In: *Híd*, 1990. szept., 899. o.

lésével, majd a balkáni háborúk kitörésével pedig fokozatosan fel is számolódik az az Adria-mitológia, amely a közösségi gondolkodás egyik legfontosabb tereként létezett az ötvenes évek végétől.

*„Állnak a halottak a tribunji ótemetőben
sziklákba vájt keskeny celláikban,
és ha sokáig elnézed őket,
kedved támadhat
a sorba beállni”³⁴*

Természetesen a vajdasági településhálózat marad a legrészletesebb a nyolcvanas évek során is, azzal a különbséggel, hogy – az előző évtizedek gyakorlatával ellentétben – ez a részletesség az ország nem magyarlakta területeinek fokozatos mellőzésével történik. A többi belföldi tér lassú lemorzsolódásával a közvetlen környezet tere felértékelődik, majd a makrotér átfogalmazásával megváltozik annak geopolitikai érdekeltisége országszinten is. Az évtized során anakronisztikussá váló államideológia és az etnikai nacionalizmus egyre hangsúlyosabb megjelenése a jugoszláv (és nem csak jugoszláv) közszférában többek között azt váltja ki, hogy a terekhez való kötődés is egy etno-kulturális azonosulási képlet alapján kezd szerveződni, és ez alól a magyar közösségi identitás sem képez kivételt. Az olyan nagyobb térbeli egységekkel való azonosulás helyett, mint az egész ország, vagy valamelyik tagköztársaság, egyre nagyobb szerepet tölt be a szülőfaluhoz vagy a szülővároshoz való kötődés, így a nagyobb települések mellett a kisebb falvak is sorban megjelennek a közösségi térképen.

*„A játék mért megy vérre?
Vajon így születtem Csantavérre
(vagy inkább a világra,
Ez ősananyagból letört darabkára)”³⁵*

A nyolcvanas évek végére a topográfiai leírás olyannyira aprólékos lesz, hogy szinte összefüggő útvonalak hálózataként is felvihető a térképre. A tér irodalmi reprezentációjának részletessége a települések mellett az útvonalakat, a vízrajzot, a helyi domborzati sajátosságokat, jellegzetesebb épületeket, a romokat is tartalmazza. A második világháborút követő hivatalos diskurzussal ellentétben, ennek a térnek a megjelenítése nem a közös államalakulat többi közösségi identitásával kialakítandó azonosság tudat színhelyeinek jelenidejű összefüggésrendszerével keres metszéspontokat, és nem a tételes igazságok mitológiája felől értelmezi azt a teret, amelyben létezik, hanem egyfajta szerves összetartozásként jelenik meg. A nyolcvanas évektől a saját tér leszűkülése tapasztalható, de ezzel párhuzamosan egy mélységi, több száz évre visszamenő történeti távlatot alakít

³⁴ Podolszki József: Mediterrán dalok. In: Üzenet, 1986. ápr., 219. o.

³⁵ Bozsik Péter: A játék mért...? Engem ők nem. In: Üzenet, 1991. szept-okt., 677. o.

ki, így a helyszínek értelmezése nem más, belföldi helyszínek és a jelen vízszintes síkján történik, hanem egyetlen adott helyszín (pl. szülőfalu) függőleges, történeti tengelyének felbontásában. Amíg az előző évtizedekre a JSzSzK különféle aspektusainak és történeteinek vaskos kötetei jellemzők, a nyolcvanas évekre inkább a falumonográfiákon és a helyi érdekeltségű tematikus kiadványokon (telepítéstörténet, templomtörténet, helyi építkezési hagyományok) van a hangsúly. A szépirodalmat illetően vannak, akiknél a lokális identitás szinte teljesen kizárólagos. Herceg János, Koncz István, Lévy Endre, Tolnai Ottó, Pap József rengeteget és nagyon részletesen írnak azokról a helyszínekről, ahol élnek, pontosan megnevezve annak minden zugát. A lokalitáshoz való erős kötődés, és annak előtérbe helyezése a makrotér teljességéhez képest látszik meg Brasnyó István *Híd-díjas* alkalmi versében is, amely annak átadásán hangzott el, majd a folyóiratban is megjelent.

*„Nem regényekért az eltöltött időért
tartozom köszönettel
a hatalmas világ népeiségének
mely a határdombokról is betekinthatetlen
Moholgunaras Félváros Kincstársor
Brazília Mileševo Dreja
Moholivölgy Völgypart Törökfalu
Pecesor Sícósor Szőkesor
Kishegyes Feketics és Szenttamás
majd visszafelé fordulva innen
meredeken északi irányba
a Szegedi úti szállások lakosságának
(e területen látni
évszaktól függetlenül
a legtökéletesebb naplementét)
s ahogy aztán az út vezet
mintha búcsúba tartana velünk
kereszteződések kacskaringóin
derékba törve
a Kutaspusztán keresztül
egészen a Magyariak soráig
majd onnan megint csak északnak megyünk
föl a Vidák soráig
majd nyugatnak a Kancsárok soráig
s újra északnak a Kupaksorig
s innen egyenesen visz az út
Gunarason át a Mackók soráig
s ha itt jobbra fordulnánk*

keletnek
 az Uccák soráig
 ahonnan már semmi se
 Pobeda Kavilló Kevi
 (itt valahol kel
 nap mint nap az esthajnalcsillag)
 és az egészből még mit sem láttam
 [...]

mennyi idő mindez haszontalanul
 lakván e földet
 semmit sem tudunk önmagunkról
 Topolyától Óbecséig
 külön-külön fejekben van a történetünk
 mindannyian egy-egy legenda
 hová cipelik sorsukat a sáros utakon
 gumicsizmásan vagy koloncként
 traktor után akasztva
 hogy most ki-ki a maga tengelyén van
 valahol útjelzőként állnak meg az utak végén
 még a sötétben is Ott maradnak
 pedig akkor már senki sem megy arrafelé
 mintha a tolvaj mázsaházba készülődnének
 megmérni valami mérhetetlenül nagyot³⁶

Hullámok

„évek = istenem már évtizedek hiszen a rátka az a
 dalmát lány = az adria
 hatvanban íródott évtizedek óta az első sor a tenger =
 adria³⁷

A nyolcvanas évek jugoszláviai magyar kollektív vízrajzának is az egyik jellegzetesége az, hogy a megelőző évtizedekhez képest perspektivikusan leszűkül. Az Adrián, a szabadidő helyszínén kívül ebben a korban elsősorban a Nyugat-Bácska és Baranya közé ékelődő, valamint az Újvidék melletti Dunával, a többségében magyarlakta községeken átfolyó Tiszával, továbbá Bácska, Bánát és a Drávaszög kisebb vízfolyásaival, tavaival találkozunk. Jugoszlávia ennél nagyobb arányú vízrajza az évtized előrehaladtával már egyre kisebb szerepet játszik. A kétszintes azonosulási hálónak azon síkja, amely a közösségi imaginációt a nyelvi-etnikai határokon belül artikulálja, a vízrajz tekintetében is ebben

³⁶ Brasnyó István: Köszönet. In: Híd, 1989. júl.-aug., 789. o.

³⁷ Tolnai Ottó: Adriadalom. In: Új Symposion, 1992/313-314., 4. o.

az évtizedben kerekedik a másik fölé. *„Szereted ezeket a barátságos kiskocsmákat, tudom, elmennél értük a világ végére is, a világ végén természetesen szűkebb pátriánk legtávolabbi pontját értem, mert ezeknek a kiskocsmáknak a hangulatához az is hozzátartozik, hogy az általunk szeretett folyókra »rúgjanak ki«, hogy az általunk szeretett környezet vegye körül, magyarán, hogy itthon legyenek. Hát az a kocsmák, ahova a minap betértem s amit itt lefestek neked, nem tartozik ezek közé a kocsmák közé, pedig hazai környezetben áll, az általad is annyira kedvelt Tisza-parton, valahol Becse és Zenta között.»³⁸*

Amint az látható, az „*itthon*”-t, vagyis a szülőföld képét Németh István is nagy általánosságban egy olyan koordináta-rendszerbe helyezi, ahol összekacsint az olvasó arra irányuló tudásával, ami „*azokat*” a kiskocsmákat jellemzi. A meglehetősen élőláz, anekdotaszerű történetből világosan kiderül, hogy ez a kocsmák a mozdulatlan Dél-Alföldön van, valahol Óbecse és Zenta között – pontos helye valójában lényegtelen. A narratívát – amelybe beágyazzák ezt a sajátos cselekményi teret – a felszolgált ételek és italok, az emberek között zajló beszélgetések témája és a témán belüli helyszínek, az öltözék és mindaz alakítja ki, ami alapján az olvasó ugyanúgy azonosulhat a térrel, ahogy a narrátor is. Az elbeszélés végére sűrű leírását kapjuk egy olyan helyszíntípusnak, amely nem jellemző sem a Balkánra, sem a hegyes-dombos Szerémségre, sem a Dunán- vagy Tiszántúlra, a határon túli országok közül pedig egyikre nem, csakis abban a poszt-monarchikus, elfeledett provinciális sarokban lehet fel, amelyben megállt az idő, és amely valahol a „*Heimat*” egyik alapelemét képező Tisza mellett van.

*„És kíváncsi lesz-e rá,
mit fogott be a tekintetem itt
a Duna-Tisza közén, és
melyik törzshöz tartoztam, mert
a vitrinre ragasztott cédula erre
vonatkozóan nem nyújthat meg-
nyugtató fölvilágosítást.»³⁹*

A Tisza és a Duna közé és köré, mellé csoportosuló közösségi azonosságtudat, ilyen értelemben, gyakran szerepelteti a két említett folyót azokban a narratívákban, amelyek otthonként, szülőföldként, egyfajta kiterjesztett családi élettérként működnek. A két folyó független azoktól a történeti-politikai konnotációktól és hivatalos mitológiáktól, amelyek például a jugoszláv geo-kulturális identitás több folyójához is kötődtek, így el sem vehető azokat – a Duna mellett zajló batinai csatát már szinte nem is említik. Emellett fontos, hogy a vidéknek, amelyen ez a két folyó átfolyik, a közösségi imaginációban nincsenek politikai határai, ilyen értelemben a tér, amely a folyóhoz kötődik, egyfajta befelé, maga felé gravitáló erőt képvisel. Ez ellentétben áll azokkal a közösségi imaginációkkal, amelyek az államhatárt teszik meg kulcsfontosságú tényezőnek, élesen

³⁸ Németh István: Hephaj. In: Híd, 1983. dec., 1384. o.

³⁹ Németh István: Avar lelet, avagy a terepjáró elégiája. In: 7Nap, 1986. jún. 13., 38. o.

elválasztva így a saját tér közösségét ezen az oldalon, és a határon túl levő „másokat” az idegen térben. A Duna és Tisza a nyolcvanas években így – ahogy az államhatárok egyre inkább relativizálódnak – még fontosabb szerepet tölt be, és gyakrabban is jelenik meg, mint azelőtt.

*„akkor! amikor csónakban csúsztunk
a tisza megkötő testén
felhasított bőrén szürke vére
kavargott a part csak tagadásként
állt távoli versekben
kitalált sorokon ingott ladikunk
a köröttünk megkötő tiszán*

*mint minden elképzelt kisfiú
futunk a sárga folyópart felé
forró porba süpped a lábunk
a napsütötte utca végtelen végén a tisza
kúszik a terpeszkedő vasárnap délutánban
nincsen benne egy bögrényi víz sem
mélysége cseppet nem ismer*

*az örökké poros halász utcán
szaladunk kitalált emlékeinkben”⁴⁰*

Ugyanígy ír – a Pap József mellett a Tiszát legtöbbször versbe foglaló – Koncz István is, kivételesen a Dunáról. Mindkét versben – legyen szó gyermek- vagy felnőttkorról – az adott folyó nem egyetlen csata vagy hadművelet helyszíne, hanem része a hétköznapiaknak. Az erős érzelmi kötődést így nem kell helyettesíteni sem az oktatás-, sem a művelődéspolitikai különféle muzealizálási módszereivel, hiszen az adott térelem már emberöltők óta bele van ágyazva a közösségi identitásba, így Jugoszlávia többi folyójával ellentétben a kommunikatívól már évszázadokra visszamenőleg átbillent a kulturális emlékezetbe. Egy olyan mitológiai térrel van dolgunk, amelyet nem a kortársak, hanem a szintén ott élő régebbi korosztályok emeltek be a közösségi azonosság-tudatba, így azok a történetek, amelyek hozzá kötődnek, nem változhatnak meg azzal, hogy államhatárok vándorolnak át felette, vagy egy új központból értelmezik át őket.

*„A költő halálhíre most újra régi
nyarak apokrif képeit idézi egy
mutáló város hősi – vagy inkább titáni –
korából, ahol ő olyan meghittén*

⁴⁰ Ladányi István: Kitalált versek. In: Híd, 1988. okt., 2043. o.

*beszélgetett a Dunával, s hallgatta
sírni az ébredező hajnali szelet a Telepen;
másként és másért volt egyedül ő
s magányos én, a Babelét akkor
már vadul építő új világban.*⁴¹

Az évtized végére fokozatosan csökkennek, majd a háború kitörésével és az azonosulási háló módosulásával a Tisza és a Duna mellől el is kopnak azok a folyók, amelyek a JSzSZK tagköztársaságainak fővárosaihoz, azok állandó panorámájához tartoztak. A Miljackával, Szávával vagy a szerbiai Moravával, a szlovéniai Bledi-tóval vagy a macedóniai Ohridi-tóval ebben az időszakban már nem találkozunk. A testvériség-egység diskurzusának anakronisztikussá válásával és a jugoszláv geo-kulturális identitás fokozatos roncsolódásával, kiretusálódik a kollektív topográfia a partizánmitológia Neretvája és Sutjeskája is. Ezek fokozatos háttérbe kerülésével a Duna és a Tisza kerülnek a jugoszláviai, vagy már inkább a vajdasági magyar közösségi szubjektum központi helyére, annak egyik legfontosabb elemeként. Hozzájuk hasonló módon jelennek meg Bácska, Bánát és Baranya kisebb vízfolyásai és patakjai is. Herceg János így ír a mára már szinte alig létező, de az iparosodás előtt még fontosabb alföldi folyamnak számító Mosztongáról. A topográfia generációs áthagyományozásának, valamint az évszázadokon át létező kötődés folyamatosságának jó példája, hogy mindezt a középkorba helyezi. „– *Nem a népről beszéltem! – rivallt rá a fejedelem. – Mit a nép! Deresre húzatom, aki engedetlen, ráeresztem a Mosztonga vizét, hogy ott pusztuljon háza népével együtt, mint a patkány. Az urakról van szó. Arról, hogy szemérmetlenül behízselgik magukat ezeknél! Ezt az utazót is tejbenvajban fűrésztötték, s a legszebb fehérnépet vitték fel este az ágyasházába. Mintha nem volna elég, hogy elviszik, ami megterem! Ez is, ez az utazó, ez a Cselebi! Szaglászni jött!*”⁴²

Németh István a lassan folydogáló Csikérről és Bács-érről, Burány Nándor a Jegricska⁴³ melletti nádasokról ír. Ezek a patakok – ahogy a Duna és a Tisza is – a gyermekkor világához kötődnek, és a víz kapcsán olyan történetek bomlanak ki, amelyek a pataknak a faluban vagy annak tágabb környezetében betöltött szerepére vetnek fényt, ebben az esetben is legtöbbször az elbeszélő vagy a beszéltetett főszereplő családi emlékezetének több korosztályra visszamenő komplex narratívájába ágyazva. Ugyanakkor megtörténhet, hogy a munkahely, a szabadidő által megismert, és a személyes azonosulási hálóba beépített térről van szó, de ebben az esetben is egy olyan szereplő beszéltetésével, aki életének az adott helyszín szerves részét képezi. A cselekmény a gyermekkor óta ismert helyszíneken zajlik, vagy az évtizedek óta ismert munkahelyi miliőben, a verseket pedig sokszor a szülőföld egyik helyszínének ajánlják. Kontra Ferenc például így ír a baranyai Karasicáról. „*Abban az évben úgy tűnt, sokkal korábban elkezdődött a nyár. Rége óta tartott a tikkasztó szárazság, a kutak csaknem kiapadtak. Hetekig nem esett egy csepp*

⁴¹ Koncz István: *Eltűnt idő*. In: *Híd*, 1989. nov., 1235. o.

⁴² Herceg János: *Egyedül*. In: *7Nap*, 1985. okt. 04., 29. o.

⁴³ Magyarul: *Egres*

*eső sem. Bokáig ért csupán a víz a Karasicában. Szárazra vetődött apró halaktól büzlött a környéke. Sárgán sodródott a kukorica levele a töltésen túl. Égette a talpukat a föld, éjszakára pedig ki kellett nyitni az ajtót és az ablakot. Odahallatszott a faluból a kutyák csaholása. Ugatják a holdat, szólalt meg anyám.*⁴⁴

A korszak egyetlen tava, a nyolcvanas évek vége felé már hol a saját, hol az idegen tér részeként felbukkanó Balaton mellett a Palicsi-tó. Ekkor már, az előző évtizedekben teljesen szokványos macedón vagy szlovén tavak szinte egyáltalán nem szerepelnek. A sajtóban még elszórtan találkozunk a Plitvicei tavakkal, de az irodalmi reprezentációban erre már alig van példa. A Palicsi-tóval ezzel szemben sokkal többet foglalkoznak. Brasnyó István *Palicsfürdői tollrajzok 1943-ból*⁴⁵ és *Palicsfürdői emlék*⁴⁶ címmel ír verset, Tolnai Ottó pedig *Palics*⁴⁷ címmel elbeszélést. A tó és a körülötte elterülő üdülőfalu főleg az észak-bácskaiak számára jelentett kikapcsolódási és pihenési lehetőséget. A hetvenes és nyolcvanas években egyre többen – főleg szabadkaiak – ruháztak be nyaralóba, és töltötték ott a hétvégéket, szünnapokat, ünnepeket, de sokan a nyár java részét is. A tó így egy helyi jelentőségű szabadidő-heterotópiává alakult, amely a tengerhez hasonlóan csakis ezzel az egy sajátosságával rögzült a közösségi azonosulási hálóban. „A lányomnak kerekem megmondtam: a palicsi telkemre építhettek, amit akartak, de egyelőre nem végrendelkezem. Legközelebb azzal jött, hogy jó, ne végrendelkezzünk, »ha már magának ez a rögeszméje«, különben a palicsi vikendház építése szépen halad, talán sikerülne is befejezni őszig, de kimerítették minden kölcsönigénylési lehetőségüket. »Hacsak édesanyám nyugdíjára nem vehetnénk föl némi bankkölcsönt.«⁴⁸

Az Adria képe ugyanakkor nem változik meg az ötvenes, hatvanas, hetvenes évekhez képest. Az idősebb korosztályok mellett a fiatalabbak is minden további nélkül fokozatosan, a családi nyaralások, az oktatás, tömegtájékoztatás és a közművelődés különféle eszközeivel megismerték, majd beépítették a közösségi azonosulási hálóba. Az évtized végére és a kilencvenes évek elejére viszont, azzal kell szembesülniük, hogy az, amit nemrég ismertek meg, és amit az előző korosztályoktól a saját tér örök érvényű igazságaként tanultak el, az egy, az ő életükre nézve is veszélyes konfliktussal eltűnik a saját terek közül. Ladányi István, aki ekkor még csak a húszas éveinek végén jár, pontosan ennek ad hangot abban az *Új Symposion*-ban, amely néhány hónap múlva meg is fog szünni. „Boli me kurac, što Mađarska nema mora!⁴⁹ Legyek mindenütt bábész idegen! Ne legyen hazám a tenger! Üljek fel a vonatra és utazzak oda! Évente többször utazzak, lakjam be minél több vidékét, mert ugyanabba a vízbe úgyse léphetek. És meséljek róla sokat, ha viszsztatértem. Tűnjék olybá, hogy már-már otthonom. De ne legyen otthonom! Turista legyek ott, aki elmegy és érkezik. Ne legyen hazám! Miért ne? Akármit írok, az elkerülhetetlenül

⁴⁴ Kontra Ferenc: Rozsdás napkorong. In: *Új Symposion*, 1988/271–272., 16. o.

⁴⁵ Brasnyó István: Palicsfürdő. In: *Híd*, 1990. nov., 1112. o.

⁴⁶ Brasnyó István: Palicsfürdői emlék. In: *Híd*, 1990. nov., 1113. o.

⁴⁷ Tolnai Ottó: Palics. In: *Üzenet*, 1986. szept., 524. o.

⁴⁸ Németh István: Végállomás. In: *Híd*, 1983. feb., 166. o.

⁴⁹ Magyarul: „Fáj a faszom, hogy Magyarországnak nincs tenger”

*szerkezet. Szemszögből szerkesztett szöveg. Miért ne? – csak úgy tudom magam menteni. Mert az én Adriám nem felhőtlen közeg. Időjárása van. Nem azilum az poros örületben. Potenciális hadszíntér. Fegyveres játékaink helye.*⁵⁰

A legkiforrottabb Adria-mitológiával továbbra is Tolnai Ottó életműve bír. A megannyi apró szigetet, halászfalut, sziklatömböt, templomtornyot, házat, mólót és mindegyiknekfelett a tágas tengerparti ég azúr végtelennel érintkező többszörösen összetett terét megjelenítő Tolnai az összes műnemben rögzíti a kor jugoszláviai magyar (és természetesen nem csak magyar) kollektív identitásának ezen helyszíneit. Egy közösségi identitásnak a része lenni, annak elemeit megismerni és beépíteni az addigi ismeretekbe, ennek érdekében tudatosan és spontán módon egyaránt, a szocializáció különféle stádiumaiban részt venni a közösségi aktivitásokban: egy életen át tartó folyamat. Tolnai Ottó műveiben egy elképzelt közösség keletkezési ívének, a közös tér irodalmi reprezentációjának genealógiáját figyelhetjük meg, és ahol kell – ha az anyag is engedi –, akkor egy néhány soros versbe is bele tudja sűríteni életrajzának legfontosabb tereit.

*„egy nagykapu eladó kanizsán
az adrián egy világítótornyot kínálnak
tojást vettem a telepen savanyú káposztát”*⁵¹

1991-ben, amikor Horvátország területén már komolyabb tűzharcok is folynak, és amikor a jugoszlávok már túl vannak a június végén és július elején lezajlott tíznapos szlovéniai háborún, amikor már biztosra vehető az államalakulat felbomlása, Tolnai Ottó és még sokan mások görcsösen kapaszkodnak abba az Adriába, amely az előző versben, és még fél évtizeddel azelőtt is sziklaszilárdan állt a személyes és a közösségi azonosulási háló egyik kulcsfontosságú csomópontjaként. 1991 szeptemberében viszont már mindenkinek szembesülnie kell azzal, hogy a tengerpart távozni fog a saját tér viszonyrendszeréből és nagy valószínűséggel soha nem is kerül oda vissza.

*„nagy csokor sáfrányt hoztam az adriáról
itt gubbasztok mellette homályos szobámban
akárha kiégett szemekkel
feleségem erővel a húslevesbe akar morzsolni belőle
ám én nem engedem
e csokor rendeltetése nem az
hogy vasárnapi húsleveseket varázsoljon még aranyosabbá
hanem hogy a tenger kékségét őrizze
fokozza végtelen
mert minél sárgább sáfránycsokrom
a tenger annál kékebb*

⁵⁰ Ladányi István: Anyámnak nem jutott idő. In: Új Symposion, 1992/313–314., 14. o.

⁵¹ Tolnai Ottó: Háromsoros. In: Híd, 1986. jan., 1. o.

*ahogy az égő örökzöld erdőktől is
csak egyre kékebb
csak egyre kékebb*⁵²

Ez a társadalmi rétegzettségű és etnikai megosztástól független Adria-kép Jugoszlávia egyik legjellemzőbb helyszíne volt. A kilencvenes évektől viszont a jugoszláv riviera egyrészt horvát tengerparttá alakul, másrészt pedig – bár a társadalmi rétegzettség nem lett olyan arányú, mint az a negyvenes évek előtt volt – a tengermellékre látogatók anyagi helyzetétől függő bánásmód sokkal megosztottabb, mint az a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években volt (annak ellenére, hogy már akkor is voltak különbségek). A gazdasági jólét évtizedeiben, de még a nyolcvanas évek elmélyülő válságában is egy közönséges gyári munkás komolyabb nélkülözésektől függetlenül elmehetett a tengerre nyaralni. A *Dolgozók* c. szakszervezeti lap célközönsége például többnyire ehhez a társadalmi réteghez tartozott. A szerkesztőség felkérésére többen is küldtek közlésre verset, és bár ezek irodalmilag nehezen minősíthetőek, idézésüket pontosan az indokolja, hogy egy tengeri nyaralás a korban nem igazán számított luxusnak. A *Hívogató* c. rovatba verseket küldözgető ipari munkások, vidéki kisiparosok vagy akár földművesek jó példái annak a társadalmi berendezkedésnek, ami a kilencvenes évektől fokozatosan elmúló félben van.

*„Néhány nap az Adrián
néhány akkord csupán
egy végtelen skálán
és most csak a csend
s arcomon egyetlen cseppben
gördül le a tenger*⁵³

A tenger emellett annyira része a közös ismereteknek, hogy a metafora két pólusa közül az Adria minden további nélkül lehet viszonyító. Erre a negyvenes és ötvenes években még nem volt példa, de a hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig a tenger ugyanolyan magától értetődő része a jugoszláviai magyar kollektív szubjektum térbeli lenyomatának, mint Újvidék, Zenta, Szabadka, a Tisza vagy Bácska. A bácsföldvári általános iskola tanára például, amikor egy helyi jelentőségű, és nagy valószínűséggel csak faluja tágabb környezete számára ismert vízfelületről ír, akkor azt minden további nélkül az Adriához hasonlíthatja.

*„Kék vízen a csónak siklik,
Partjain az akác nyílik,
Koronafa borul rája,*

⁵² Tolnai Ottó: Csak egyre kékebb. In: *Üzenet*. 1991. szept-okt., 640. o.

⁵³ Király Margit: Búcsú a tengertől. In: *Dolgozók*, 1984. nov. 22., 9. o.

*Ez a falu Adriája.*⁵⁴

Hegyek, völgyek, szigetek

„A Goli Otokot turisztikai érdekességként reklámozhatnánk, imígyen:
Ma már fél nap alatt megjárhatja a Goli Otokot.
Valamikor ez 5-10 évig tartott! Vagy: turisták, nincs jobb dolgok?
Vár reátok a Goli Otok! Húszmárkás napi panzió, csajkás csajok,
tengerbe nyúló cellák, kő kövön, tea víz nélkül (mert víz nincs).
A fő étel: Börtön-töltelek, deresre húzva. Vallatás, jégbehűtve”⁵⁵

Szépirodalommal nem foglalkozó, ám a humoreszkek műfajában és az Újvidéki Rádió hangjátékaiban éveken át közreműködő Nagy Nándor a híres-hírhedt Kopár-sziget bezárását megelőző évben a következő szavakkal kezdi fent idézett karcolatát. „Még a büntetlen előéletű polgárokat is meglepte a hír, miszerint a nagy veszteségek és a fedezetlen beruházások miatt felszámolják hazánk egyik legnagyobb börtönét, a Goli Otok szigeten levőt. A sportban járatosak tudják bizonyára, hogy annak idején (1948.) itt tartották az Elítéltek Bajnokságát, amely az IB-48 név alatt került be a sport történetébe. Azok vettek részt, akik nem engedtek a 48-ból. Később őket nem engedték.”⁵⁶ Az idézett szöveg kapcsán több jelzésértékű mozzanatot is ki kell emelni. A szerző egyrészt 1987-ben még magától értetődően használja a „haza” kifejezést egy olyan tér címkézéséhez, amely mindössze néhány évre rá már kérdésessé válik, majd el is tűnik a jugoszláviai magyar kollektív azonosulási hálóból. Másrészt, annak ténye, hogy egy olyan, évtizedeken át tiltás alatt levő tér, mint a Goli otok nevetség tárgya lehet, a közsféra mélyén levő komoly tektonikus elmozdulásokra is utal. A nyolcvanas évek utolsó harmadában zajló változások – ahogy áttevődnek a hangsúlyok, ahogy módosulnak az államot bíráló nyelv lehetőségei, ahogy átalakul a politikai diskurzus – ezen a téren is megmutatkozik.

Jugoszlávia hegyvidékére és az adriai szigetekre emellett ugyanaz a számban csökkenő, szűkülő tendencia vonatkozik, mint a többi belföldi térre is. A hatvanas és hetvenes évek részletekkel dús közösségi narratív térképéhez képest a nyolcvanas években fokozatosan csökken a nem magyarok tájegységek szerepe a kollektív szubjektum térképén, és az évtized végére egyrészt: már alig találunk rájuk példát, másrészt pedig, ha találunk is, az legtöbbször nem a nyolcvanas években felelősködők és pályakezdők tollából származik. A dalmát szigetvilághoz való kötődést Tolnai Ottónál láthatjuk a leginkább kikristályosodott formában.

„azon a kis szigeten éltünk a nyáron
azon az isteni kis szigeten amiről egész idő alatt mesélni próbálok

⁵⁴ Weissenbeck József: Bara. In: Dolgozók. 1985. feb. 07., 8. o.

⁵⁵ Nagy Nándor: Csődbe jutott börtön. In: Képes Ifjúság, 1987. szept. 30., 11. o.

⁵⁶ uo.

43 négyzetkilométer
 télen már csak ketten nyáron harminc-egyvenen élnek rajta
 a turistairodák nem tudnak a szigetről
 ilyen sziget, nincs
 vrnik nem létezik
 és valóban a turistairoda butus alkalmazottja
 anélkül hogy tudatában lett volna mit mond
 pontosan fogalmazott
 olyan az a kis sziget mintha egy roppant égi szörny
 zabálta volna fel
 s az ami még megmaradt belőle
 amin mi nyaraltunk
 az az utolsó falat a legutolsó
 szépen látni rajta az óriás fogak nyomait
 a világ egyik legnagyobb kőfejtője volt
 noha magát a követ sosem róla nevezték
 a kő korčulai kő volt
 ám az ő testéből harapták
 dubrovník és velenice palotáit⁵⁷

A tenger elvesztésének mint veszélynek az alakulástörténetét, a feszültség felgyülem-
 lését és a reménynek egy nehezen kitapintható, az identitásból kiinduló és oda visszatérő
 ciklikus kérdésfeltevését láthatjuk az évtized második felében. Viszont amikor már ez a
 remény is elveszik, akkor látszik csak igazán a jugoszláviai magyar kollektív szubjektum
 testén az a seb, amelyet egy ilyen méretű trauma okozott. Erről a traumáról, zsákutcának
 látszó helyzetről sokan írnak még évtizedek múltán is. Ekkor rajzolódik ki teljes való-
 jában az, hogy az Adria nemcsak a kollektív szubjektum egyik azonosulási csomópont-
 ja volt, hanem egyike azon néhány fókuszpontban levő elemnek, amelyet a magyarság
 jugoszlávságnak nevezett, és így azonosulni tudott vele. Ennek elvesztésével az egész
 háló rohamosan bomlani kezdett. A jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás meg-
 csonkulásának, majd összeomlásának ad hangot az első egyikeként Németh István az
Új Symposion utolsó évfolyamában – akkor már múltidőben. „Az Adria nem óceán, egy
 kicsiny tengernek, a Földközinek részecskéje csupán. Számomra mégis ez a nagybetűs Ten-
 ger. És még csak nem is az egész Adria, ennek csupán a kisebbik fele, a dalmát partvidék,
 a dalmát szigetvilág. Ez az én egyetlen Tengerem. [...] Mert csakugyan volt Tengerünk. És
 Szülőföldünk is volt. Most az első emberpárra kell gondolnom, akik a kiűzetetés pillana-
 tában merülni látták a Napot, a Földet, a Tengert. Mintha elmerülne az, ami bennünk a
 Végtelenséget és az Időtleniséget idézte föl egy-egy önfeledt pillanatunkban.”⁵⁸

⁵⁷ Tolnai Ottó: A gyönggyel töltött browning. In: *Híd*, 1988. nov., 2142. o.

⁵⁸ Németh István: Merülő tenger. In: *Új Symposion*, 1992/313–314., 1. o.

A hegyvidék tekintetében a kilencvenes évekre valójában csak az Újvidékkel szemben, a Duna másik partján emelkedő Fruška gora maradt része a geo-kulturális identitásnak, de azt is csak ritkán említik néven. A poszt-titói állam nyolcvanas évek eleji dogmatikus vonalvezetése, valamint a közösségi összetartozás totalitarisztikus szimulációja azokban a szerkesztéspolitikai döntésekben is megmutatkozik, amelyek olyan szövegek újraközlésében öltöttek testet, mint Fehér Ferenc *Boszniai dopisznica* c. verse, amely nagy valószínűséggel pontosan azért történik meg, mert már a nyolcvanas években nehéz, vagy szinte lehetetlen volt olyan ideológiai töltetet felmutató verset írni, mint az ötvenes évek végén. Nem mellékes az 1983-as év sem, amikor pontosan a szimulákrumot bizonyítandón, a Sziveri-ügy évében történik az újraközlés.

„Megállítottak szülői bús ereklyét, –
kőlapot betűző, bámész kisdíjakok . . .
Az érdes kőlapon ujjukat ők vezették –
a megfagyott igmáni partizánok.”⁵⁹

Minél jobban közeledünk a kilencvenes évekhez, annál inkább hasonlítanak a jugoszláv terekkel operáló narratívák azokra, amelyekbe a magyarországi tereket ágyazták az ötvenes évek végéig. Egyrészt a kétszintű kollektív azonosulási háló jugoszláv tereiről a fiatalabb korosztályok ritkán írnak, de az idősebbeknél is sok esetben már csak múltbéli események színtereiként szerepelnek. A fiatalabbak inkább a szülőföldre, szülővárosukhoz kötődnek, vagy egy olyan tájegységhez, amely az előzőeket tartalmazza. Az *Új Symposion*ban vagy a *Képes Ifjúság*ban közlők Jugoszláviát a részek összességéként látják, amelyen belül ők jobban kötődnek bizonyos elemekhez, mint magához a teljes államalakulathoz, amely inkább a *Híd* vagy az *Üzenet* köré csoportosuló idősebb szerzők narratív topográfiájának az egyik megnyilvánulása. Másrészt a Magyarország és Jugoszlávia tereivel való azonosulás és narratíváik, amelyek hozzájuk kötődnek, már a nyolcvanas évek végén helyet kezdenek cserélni. Magyarország, az utóbbiakkal ellentétben, ekkor már egy javában jelenidejű térbeli kompozícióként jelenik meg, amelynek már nemcsak stigmatizált negyvenes évekbeli múltja, hanem a közösség szempontrendszerén belül fontos szerepet betöltő középkora, reneszánsza, török vérsze, reformkora is van (amelyekkel a korban egyre többet foglalkoznak, mígnem a kilencvenes évek folyóiratai sokszor tematikus számokat is szentelnek majd ezeknek). Magyarország párhuzamos jelenidejű tere, hangsúlyosan már a hatvanas évek közepe óta a köztudat része, de a nyolcvanas években már egyfajta ellenpólusát képezi annak a jelenből egyre inkább a múltra visszatekintő Jugoszláviának, amelyet az idősebbek ápolnak. A tabutól lecsupasztatott magyarországi terekkel ellentétben Jugoszláviát már akkor, általában az elmúlt évtizedek felé orientálódó, remineszcenciákkal dús, nosztalgikus tekintet pásztázza. A jelenidő Jugoszláviája sok esetben már nem az a Jugoszlávia, ami Tito halála előtt létezett. Maga a hasadás viszont – Tito halálának szimbolikus megfogalmazásán túl – semmilyen egyéb

⁵⁹ Fehér Ferenc: *Boszniai dopisznica*. In: *Híd*. 1983. nov., 1237. o.

módon sem tematizált, ugyanakkor egy másik narratíva egyre inkább előtérbe kerülése már strukturális módosulások zajlására, mélységi válságok kiéleződésére vall. *„Ez a két szál fenyő maradt meg abból az ötszázból, amit ötvenhárom késő őszén a Jahorináról hazahoztam. Hogy kerültem én oda, én, a volt kulákszövetkezet elnöke, a vörös szekértoló ebből az annyiszor megtaposott síki világból? Hosszú mese. És kit érdekel ma már. Ha néha itthon szóba kerülnek azok az idők, az unokáim csak nevetnek rajta. El se hiszik a felét se. El se tudják hinni. De nekem azok az idők itt vannak a csontjaimban, visszatérnek álmaimban, különösen az az első éjféle sorakozó fönt, a Jahorinán.”*⁶⁰

Juhász Erzsébet szintén egy régmúlt esemény sor, egy távoli történet részeként szerepelteti azt a Triglavot, amely a Vardárral a jugoszláv geo-kulturális identitás kohéziós erejének szólamszerűen, az egyik legemblematisabb megnyilvánulása volt évtizedeken át. A térrel kapcsolatban – amelyről szó van – nem történik semmilyen utalás arra vonatkozóan, hogy az most is a saját tér része lenne, és bár szó sincs tagadásról, az elbeszélői aktuson belül megnyilvánuló távolságtartásból a térreprezentációnak nem a geo-kulturális identitáson belüli kozmosznak a meghittségét halljuk ki, hanem egy régi emlékre való utalást, amely már csak a közös emlékezetben létezik. *„Jól emlékeztünk mindketten arra a réges-régi szlovéniai nyaralásra, amikor mindazt, amire oly hiábavalóan törekedtünk utóbb, egy csapásra, méghozzá tüneményes sikerrel meg tudtuk oldani. Anélkül, hogy tisztában lettünk volna vele, később alighanem mindketten ezt a régi tőkélyt akartuk ismételtelen elérni. A nyaralóban, ahol laktunk, üdült két népes tiroli család is. Esténként oly csodálatosan jódliztak, hogy visszahangoztak a hegyek, a Triglav messzi hava is megmegcsuszamlott, a csillagok felhevülten remegtek, s a hortenziabokrok kivirágoztak a sötét kerítések mögött.”*⁶¹

A határokon túl, odaát

*„Több, mint egy éve verte a vasat Frankfurtban,
a vendégmunkásoknak egy otthonról vele jött csoportjával,
s csak a legszükségesebb szavakat tanulta meg a vendéglátók nyelvén”*⁶²

A külföldi munkavállalók tere, a hatvanas és hetvenes években kialakult sablon alapján, továbbra is elsősorban a munka helyszínéként van jelen, de miután már a gyerekek is ott nőttek fel, sőt több esetben már ott is születtek, a nyolcvanas években ez a heterotópia sokszor már a be nem vallott otthonként emelkedik ki a kaotikus, távoli, idegen térből. Akik makacsul kitartanak amellett, hogy visszatérjenek, azok a kétlakiság megsokszorozódó idegenségérzésével kell, hogy szembesüljenek. Ők már sok esetben sem külföldön, sem Jugoszláviában nem lelnek otthonra. Az munkavállalók perspektívája viszont ritkábban érvényesül. A külföld képe általában az otthonmaradottak szemszögéből rögzül,

⁶⁰ Németh István: Jahorinai fenyő. In: Híd, 1986. máj., 627. o.

⁶¹ Juhász Erzsébet: Átlók (3. rész). In: Híd, 1988. okt., 2023. o.

⁶² Herceg János: Társalgás. In: 7Nap, 1985. aug. 16., 29. o.

így továbbra is meglehetősen egyoldalú marad. A hazavárók a munka ideiglenes helyszíneként tekintenek erre a térre (elsősorban Németországra), ahol a megkeresett pénz vagy a ledolgozott évek után a hazatérést a történet természetes epilógusaként tartják számon. Herceg János tárcanovellája nem az ottani életről, hanem a szükséges hazatérésről szól, majd néhány bekezdéssel odébb így folytatódik. „ – *Fahren sie weit? – fordul most hozzá, mintha isten tudja, mennyire érdekelné, hogy az ismeretlen fiatalember hova utazik. – Jugoslawia – kiáltott fel zavarában Jenei, mert hamarjában nem tudta, »nach« vagy »in« kell-e az ország neve elé. – Šta? – állt fel erre izgatottan a lány. – Hiszen akkor együtt utazunk.*”⁶³

Az évtized folyamán Herceg Jánosnál találkozunk nagyon sokszor ezzel a témával, amelynek feldolgozása során legtöbbször olyan egyszavas, főnévi, tömör, de beszédes címeket ad, mint a *Búcsúzó*⁶⁴, *A hazatérő*⁶⁵, *Találkozás*⁶⁶, ugyanakkor másokat is bőven ellát irodalmi nyersanyaggal az évtizedek alatt komoly társadalmi jelenséggé felfejlődött állapot. Bozsik Péter például *Regensburg alatt*⁶⁷ címmel közöl verset, Szathmári István pedig *Kassel fényei*⁶⁸ címmel ír elbeszélést a *Híd*-ba. A jugoszláviai magyarság külföldképében a nyolcvanas évek utolsó harmadáig nem áll be különösebb változás. A hatvanas években zajló módosulások és eltolódások után a mérleg nyelve majd csak a kilencvenes évek elején billen át, és tekint Szlovénia, Horvátország, Bosznia és Hercegovina, valamint Macedónia tájaira is külföldként, míg Magyarország egy akkor kialakulófélben levő vagy restrukturálódó közösségi identitás tereként lassan, de biztosan bevonul a köztudatba. A legfontosabb külföldi térelemek, mindazonáltal a nyolcvanas években továbbra is Magyarország és az európai munkavállalás vendégmunkásainak országai maradnak. „Általában kétévenként szoktak hazalátogatni. Tizennyolc éve, hogy Németországba költöztek. Férje szülei, az idősb. Pressburger házaspár tervezte annak idején a kiköltözködést, s aztán valahogy egycsapóra az is eldöntetett, hogy az ifj. Pressburger házaspár is csatlakozzék hozzájuk, az idősb. Pressburger házaspár egyetlen fia: Pressburger Péter és ő, Pressburger Péterné szül. Hámori Klári. Klári máig is pontosan emlékszik a saját akkori magatartására. Nagyon meghökkent, sőt meg is ijedt, amikor végre igazából fölfogta, hogy ez az elköltözés nem kétheti nyaralás, nem tanulmányi kirándulás az iskolával, hanem olyan durván végérvényesnek látszó környezetváltoztatást jelent, amire ő képtelen volt mindeddig komolyan gondolni. Klári szülei, ismerve Pressburgerék kiköltözési szándékát, nem erőszakos formában, de mindent elkövettek, hogy lányukat eltérítsék ettől a házasságtól.”⁶⁹

Németország az ingázó „Gastarbeiterek” világa marad, a hetvenes és nyolcvanas években viszont tömegessé válik a külföldi tartós letelepedés és családalapítás is. Különbséget

⁶³ uo.

⁶⁴ Herceg János: *Búcsúzó*. In: 7Nap, 1983. feb. 11., 7. o.

⁶⁵ Herceg János: *A hazatérő*. In: 7Nap, 1983. márc. 18., 15. o.

⁶⁶ Herceg János: *Találkozás*. In: 7Nap, 1985. jún. 14., 29. o.

⁶⁷ Bozsik Péter: *Regensburg alatt*. In: 7Nap, 1986. aug. 15., 38. o.

⁶⁸ Szathmári István: *Kassel fényei*. In: *Híd*, 1988. jún., 762. o.

⁶⁹ Juhász Erzsébet: *Fölsebezve*. In: *Híd*, 1986. márc., 305. o.

kell tennünk ilyen értelemben a németországi, svájci, ausztriai és az ausztráliai, valamint az észak- vagy dél-amerikai munkavállalók között, ahol az előbbiek eleinte ideiglenes munkára távoztak külföldre, míg az utóbbiak tudatosan emigráltak egy jobb, más élet érdekében. A két halmazt kitűnően ütközteti Želimir Žilnik *Második korosztály*⁷⁰ c. filmjében, de a kor irodalmában és a korabeli nyomtatott sajtóban is találhatunk rá bőven példát. „*Igaz, Enyediék is ezt a dallamot fújták, dúdolgatták a szomszéd ház fizetővendég-szobájában. Amúgy törmelékekben. Enyediék amerikai magyarok, és rendszerint itt töltik a nyarakat a szomszédomban. [...] Egyszer meg is kérdeztem, ha már ennyire szenvednek, miért nem mennek haza. Megyünk mi, mondták, csak még az unokát kell sínre rakni, aki bányamérnök lesz az Apalacche-hegységben. [...] Az amerikások szinte egyszerre kezdenek számolgatni egy kis zsebszámológépen (a férfi telek- és háziügynök Ohióban), megtudakolandó, hogyan is nézne ki manapság egy ilyesfajta adásvételi ügylet, mire nyélbe ütődne. Aztán belefáradnak a számolgatásba, legyintenek, végül elköszönnek.*”⁷¹ Ezekben az évtizedekben már franciaországi munkavállalásra is egyre többen jelentkeznek, és bár Németország marad az elsődleges, Párizst is elég sokan latolgatják: „*Itt vadzsok Párizsban, má lassan edzs éve. Számójjátok ti otthon a napokat vadzs csak baszkótok? Én má itt edzs igazi möszjő vadzsok. Mindenki kalapot emel. Haladok ahodzs kell, meg ahodzs megigértem. Na ez se edzs teljesen obecsana zemlja, de azér ki lehet birni. Nem szabad elkeserenni, mer akkor leiszod magad és edzsszé csak hopp: máris beírtak a legija sztranacába. Én nem vadzsok olyan glupák, hodzs ez megtörténjen velem.*”⁷²

Magyarország képe a kollektív azonosulási hálóban, az évtized első felében teljességében megegyezik azzal, ami a hatvanas és hetvenes években szokványos volt. A nyolcvanas évek utolsó harmadában viszont itt is elmozdulásokat tapasztalhatunk. A *Képes Ifjúság*ban például Kövér Lászlóval közölnek interjút, és a magyarországi rendszerváltáskor is politikai elemzésekbe bocsátkoznak. Mindez egy olyan ifjúsági lapban történik, amely még az évtized elején ilyen formában teljesen elzárkózott a magyarországi eseményektől. A nyolcvanas évek kezdetén a magyarországi terek még mindig külföldiként szerepelnek és a jugoszláviai magyar kollektív szubjektum kapcsán sincs még olyan megfogalmazás, amely közösséget vállalna bármivel, ami a határon túl van. „*A Wesselényi út sarkára érve, mielőtt elkanyarodtunk volna, hogy végképp magunk mögött tudjuk e tájékat, valamelyikiünk, talán épp apa, dévajul, a dévaj kora tavaszi szellőnek – ki másnak? – visszafeleselve béke poraidra! kiáltotta még oda, mintegy elervén még egyszer s utoljára a port e végeérhetetlennek, kiúttalannak látszó úton, ahol valaha a világra jött, s amelyről most, íme, végérvényesen lekanyarodni látszott.*”⁷³

Míg a teljes perspektívaváltás a kilencvenes évek során következik be, addig annak előzgései, figyelmeztető jelei már a nyolcvanas évek második felében jelen vannak. Szövegterként sokszor találkozunk mind Budapesttel, Kecskeméttel, Szegeddel, sőt a Keleti-

⁷⁰ Második korosztály (Druga generacija, 1983), rendező: Želimir Žilnik

⁷¹ Holti Mária: Ki töri össze a köcsögöt. In: Híd, 1990. okt., 992. o.

⁷² Balázs Attila: Voilá, burazeru. In: Képes Ifjúság, 1988. dec. 28., 20. o.

⁷³ Juhász Erzsébet: Gyöngyhalászkok. In: Híd, 1983. ápr., 443. o.

pályaudvarral, a Margit híddal, a Lánchíddal vagy a Balatonnal, hogy – bár még mindig külföldi térként látjuk – a narratíva, amelybe beleágyazzák, egy olyan közös érzésvilágot sejtet, amely a jugoszlávval szemben erősödni látszik. A nyolcvanas éveket így egy sajátos, két közösségi szubjektum közé ékelődő időszakként is felfoghatjuk, amelyben az egyik közösségi imaginációban megjelenő repedésekkel és megelőlegezett elhatárolódásokkal párhuzamosan egy másik, a világháborúkat megelőző elképzelt közösség elevenedik fel újra. Tolnai Ottó egyik hangjátékában a Balaton közös ismeretanyagát használja fel ahhoz, hogy ellentétben minden mással, annak közelségére mutasson rá. Az évtized végére, amikor ez megjelenik, a Balatonnak az olvasó felé közvetített képe már nem egy távoli, ismeretlen és egy másik közösségi szubjektumhoz tartozó tér érzését kelti, egyértelműen viszont még korántsem a saját közösségi kozmosz része. *„Ne legyél ilyen pipogya! Egy hónapja még arról álmodtunk a Kis-Dunán, hogy nem a Balatonra: világ körüli útra indulunk, most meg már az első akadálnál összetojod magad...”*⁷⁴

A nyolcvanas éveket, ilyen értelemben, a magyarországi terekkel ápolit ambivalens viszony is jellemzi, amely halmaz bővülése ugyanakkor egyenesen arányos a jugoszláv geo-kulturális identitás fokozatosan lemorzsolódó elemeivel. A saját tér fogalma (a negyvenes éveket leszámítva) ennek az évtizednek a második, a rákövetkezőnek az első felében a legbizonytalanabb, hiszen a hazai terek ugyanannyira relativizálódnak, mint a Kárpát-medence addig külföldiként címkézett terei. A hazai és a magyarországi terek különbségből adódó, valamint a több évtizedes politikai diskurzus által létező távolság ilyen értelemben viszonylagossá lesz, ezáltal pedig Budapest hol a saját, hol az idegen tér egyik alapelemeként jelenik meg.

*„Budapesten tudtam meg a hírt,
és akkor a felhők is sírtak,
öngyilkos lett Márai, akit
sem itt, sem otthon nem tanít'nak*

*Az egész Magyarország nyögött,
Az is, ki előbb óbégatott,
a mocskos Jozsifváros fölött
elhúztak a Tupolyev rajok.”*⁷⁵

A magyarországi terekhez fűződő kapcsolatháló az évtized végére teljesen zavaros lesz, és ezt az egész jugoszláviai magyar közösségi identitás tekintetében általánosíthatjuk. A magyarországi terek így műfajtól, műtől, életműtől függetlenül hol idegenként, hol sajátként jelennek meg. Ugyanakkor, mivel a saját tér megszabadul attól a XX. századi szükségszerűségtől, hogy az állampolgársággal összekapcsolva létezhet, annak szét-szórt elemei még ugyanannál a szerzőnél is spontán módon hol így, hol úgy szerepelnek.

⁷⁴ Tolnai Ottó: Ti csak fogdossátok a legyeket. In: Üzenet, 1988. jún., 372. o.

⁷⁵ Varga Szilveszter: A halott. In: Képes Ifjúság, 1989. ápr. 05., 15. o.

„ANYU Isten veled, Margitsziget, Üllői út és Üllői úti fák. Isten veled, Vörös Postakocsi, Anna presszó és édes Gerbeaud...

DADA Isten veled, rigójancsi!

ANYU Isten veled, Budapest!

DADA Isten veled, Magyarország!

ANYU Isten veled, egész világ! (Sírva fakad.)

IDEGES FÉRFIUTAS Micsoda?! Ki mondta, hogy isten veled, egész világ? Valaki meghülyült ebben a gépben?!

KERESKEDELMELMI UTAZÓ (halkan) Ha valaki meghülyült ebben a gépben, az csak is te lehetsz.”⁷⁶

A nagyító alatt

„Tíz éve lehet már, elkövettem azt a baklövést, hogy napilapunkban közölni kezdtem egy novelleltsorozatot akkor még ÚJVIDÉKnek nevezett vadonatúj, nagy áruházunkról, arról ott, a szintén ÚJVIDÉK elnevezésű bank mellett.”⁷⁷

Az évtized elején és végén ugyanazokra a városokra, Újvidékre és Szabadkára közelítenek rá legtöbbször, emellett rendszerint megjelennek a vidéki községek főterei, piacai, artézi kútjai is, de sokkal kisebb számban. Az előző évtizedekhez képest viszont, a csak néhány belgrádi említés mellett, fokozatosan elszaporodnak a budapesti körutak, fontosabb útvonalak, parkok. Megjelenésük hozzávetőleges száma Belgrád hatvanas, hetvenes évekbeli említésével egyezik meg. Szabadka és Palics leginkább az *Üzenet* és a *7Nap* köré csoportosuló írók és költők szövegeiben bukkan fel, míg Újvidéket az *Új Symposion*, a *Híd* és a *Képes Ifjúság* oldalain látjuk viszont. A nagyobb térbeli egységek közömbössé válásával, Jugoszlávia egyre gyakoribb megkérdőjelezésével és a szubregionális kötődések továbbtagolódásával (Észak-Bácska, Észak-Bánát) egyre másra jelennek meg a lokális identitást előtérbe helyező, részletesebb térbeli vonatkozásainak, belső erővonalainak, oda és onnan elvezető útvonalainak bemutatásával foglalkozó művek. A narratívában reprezentált nagyobb kompozicionális egységek, és az azon belül mozgó jelenidejű szubjektum helyett, egyrészt egyetlen lokális tér kerül kinagyításra, másrészt ennek több esetben is történeti íve, a jelenen kívül múltja is van. Az előzőre kitűnő példa Tolnai Ottó *Áruház-novellák* és a *Virág utca 3.*, amelyek Újvidéken belül zajlanak; az utóbbira pedig Herceg János *Módosulások* c. regénye, amely a Zombor felett átvándorló határok regényeként helyezi a városi azonosságtudatot a többiek elé. Emellett Pap József, Juhász Erzsébet vagy a fiatalabb korosztály képviselői közül Szabó Palócz Attila azok, akik részletesen foglalkoznak egy-egy lokális identitás belső térbeli felosztásával.

⁷⁶ Balázs Attila: Nabucco a levegőben. In: *Híd*, 1989. júl.-aug., 851. o.

⁷⁷ Tolnai Ottó: Ixion, a mókuska. In: *Híd*, 1986. júl.-aug., 873. o.

„A Pátria-szálló előtt
a sarkon
áll a kisgyerek.
Csak áll és néz.
S nem látja őt senki sem.

Az autóbuzsmegállónál
tömeg.
Piszkosra gázolták a havat.”⁷⁸

Szabadka és a vele szinte összenövő, de mégis különálló Palics belső felosztásával ebben a korban szintén sokszor találkozunk az irodalomban. Lévay Endre legtöbbször gyermekkorra régi Szabadkájára emlékszik vissza. *Táncvilág*⁷⁹ c. *7Nap*-ban közölt tárcájának alcíme például *Naplójegyzetek a régi Szabadka hétköznapjaiból*. Az *Üzenet*ben közölt *Régi utcák porában* c. visszaemlékezése pedig olyan városeelemeket sorjáz, amelyek részben már akkor is csak az idősebb nemzedék emlékezetében éltek megtapasztalt térként. „*Járom az utat nap nap után, de most már jó nagy kerülővel, hogy újjászülesen bennem szülővárosom képe, ami emlékezetemben hámlott falú homlokzataival együtt nagyon megfakult... Mikor telnek meg újra étellel a régi utcák, városnegyedek?... A Bajnát, a Mlaka, a Jaszi bara, meg a Vörös ökör, a Kakas iskola, a Galamb iskola, a Kővágó iskola, a Bibicháti iskola... Mosolygok.*”⁸⁰

A hetvenes és nyolcvanas évek során – és ez elsősorban a *7Nap* tárcanovelláinak és az *Üzenet* köré csoportosuló, a várossal azonosuló írók és költők műveinek köszönhető – Szabadkának és környékének egyre részletesebb képével találkozunk az irodalomban. A szabadkai városi identitás térbeli reprezentációja valójában ebben az évtizedben éri el azon fokát, amelyet majd a kilencvenes években is láthatunk. A városlakók életében fontos szerepet betöltő útvonalak, parkok, piacok, illetve azok az utcák, amelyek a bennük elhelyezkedő fontosabb épületek, házak, intézmények miatt kiemelkednek a névtelen térből, tájékozódási ponttá lesznek, esetleg az ott lezajlott események miatt az emlékezés terévé, egyetlen eseménysor helyszínévé válnak, de ide tartoznak a Szabadka és Palics környéki erdők, a palicsi villák, fasorok, épületek is. Ezek mind, ilyen részletességgel a hetvenes és nyolcvanas években vonulnak be az irodalomba, és válnak azonosulási csomópontként elsősorban a szabadkaiak, másodsorban a teljes jugoszláviai magyar közösségi szubjektum részévé. „*Hétfőn kimentem a strandra. A tó hullámai az égre meredtek. Karcsú testük, mint számtalan megdermedt nyelv. Kiöltött vád. A hó, a szél futkosott a rücskös tavon. A két csúszda akár egy láb nélküli monstrum. A mólók szomorú tutajok. A Bagolyvár felől panaszos hang, vonítás. Állatsírás. Néha hangosan pattan a jég. Ilyenkor a vézna madarak fáradtan szállnak arrább. Hóbuckák a zuhanyok közelé-*

⁷⁸ Balogh István: Kosztolányi kertje. In: *Üzenet*, 1985. feb.-márc., 76. o.

⁷⁹ Lévay Endre: *Táncvilág*. In: *7Nap*, 1985. okt. 04., 28. o.

⁸⁰ Lévay Endre: *Régi utcák porában*. In: *Üzenet*, 1985. dec., 721. o.

*ben. Vékony jégcsapok lógnak ki a rózsából, mint amikor a húst darálják, olyan. Fönn a házban lobog a tűz. És várlak.*⁸¹

Újvidék továbbra is a legrészletesebben reprezentált városként van jelen. Nyoma sincs még annak a fejvesztett menekülésnek, ami majd a kilencvenes évek bomlását jellemzi. A tartományi székváros továbbra is komoly vonzerővel bír, egyetemi, gazdasági, ipari és nem utolsósorban kulturális központként még mindig sokaknak tartogat érvényesülési lehetőséget. A nyolcvanas évekre emellett több olyan író is megjelenik a színen, aki az előző korosztályok javával ellentétben, született újvidéki – Bada Tibor (Bada Dada), Balázs Attila, Jódal Kálmán, Máriás Béla stb. Ezek a fiatalok abban az urbánus, multi-kulturális Újvidékben nőnek fel, amely, Belgrád, Zágráb, Ljubljana mellett, a nyugati kultúra újdonságaira legfogékonyabb jugoszláv városok egyike. Szabadka a nyolcvanas években jószerével továbbra is egy monarchiából átmentett város, amely kevésbé a változás és a megújulás, hanem inkább a múlt által építi fel kollektív identitását. Narratívái Palicsfürdő fénykorához, Kosztolányihoz, Csáthoz, a magyar szecesszióhoz, a vasútépítés és monarchiabeli városbővítés korához kötődnek. Újvidéket ezzel szemben autóbusból látjuk, panelházak erkélyéről, koncertek után a járdáról, az aszfaltra tolt kukák közül, vagy Péterváradról, ahogy mozaikként összeáll a neonfények halmazából a történetben. A nyolcvanas évek sajátos dekadenciájához tartozik az, ami a punkot, az új hullámot vagy az évtized második felében beszivárgó heavy metált hallgató, önromboló, mindent megkérdőjelező, elsősorban a mindennemű konzervativizmus ellen lázadó városi szubkultúrákhoz tartozó fiatalok fogalmazzák meg. Ennek a képzőművészet, film és zene által is erősen befolyásolt irodalmi városképnek elsősorban az *Új Symposion* és a *Képes Ifjúság* adnak teret. „A múlt szombaton az UB40 zenéje ömlött a hangszórókból. Anikó az új, lefizetésre vett télikabátját vette föl. Sokat táncolt és megivott két vermutot. UV-lámpától mélykék óceán csorgott le nyelöcsövén. Anikó álma: sárga gyapjúharisnyában utazik a limáni buszon, hóna alatt képesújsággal. Körülötte félliteres almaecetes üvegek, és a szemközt ülő, népviseletbe öltözött néni borzasztóan csúnyán néz.”⁸²

Újvidék viszont ebben a korban sokkal nagyobbak tűnik az irodalomban, mint amekkora a valóságban volt. A térreprezentáció ilyen értelemben, ha másban nem, de méreteiben egy kicsit hamis. A közösségi szubjektum központi városa metropoliszként jelenik meg a kor irodalmában, holott alapterületében kisebb volt Szabadkánál, és lakosainak száma is alig érte el a száznyolcvan-kétszáz ezret. Az Újvidéken összpontosuló értelmiség, valamint az ötvenes, hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek városiasodása ugyanakkor egy olyan légkört eredményezett, amely a várost egy korszerű, komoly jövőperspektívával rendelkező közegként, a városképet folyton átalakító, új épületekkel gazdagodó és a technikai fejlődésnek, ha nem is legújabb, de hazai viszonylatban újnak számító vívmányaival ellátott cselekményi helyszínként jelenítik meg. A nyolcvanas évek narratíváinak terei ipari létesítményekhez, gyárakhoz, sugárutakhoz, vasúti sínekhez és egyéb városi útvonalakhoz kötődnek. Az elbeszélések szereplői nem régi, kirakat-

⁸¹ Szathmári István: Álmodok és életek. In: Híd, 1990. nov., 1075. o.

⁸² Jódal Kálmán: Anikó sejtelmes kabátja. In: Képes Ifjúság. 1986. ápr. 23., 9. o.

szerűen berendezett utcákon, hanem a korabeli városi panoráma többemeletes épületei között mozognak. Egyre másra az egyetemváros, a képtárak, színházak, a rakpart, a vár vagy a hidak felé tévednek. Vannak természetesen olyan történetek is, amelyek (elsősorban az idősebb korosztályok tollából) a „régii Újvidékről” szólnak, de ezek a nyolcvanas években már elenyésző hányadát teszik ki a szövegeknek. A köztudatban Újvidék a jelenidő metropolisza, ami még lényegében a hatvanas és hetvenes évek lendületéből táplálkozik. Amikor viszont ez a lendület leáll, akkor – az évtized utolsó harmadában – már nyilvánvalóvá lesznek a bomlás jelei is, és ezek azok a haladó szellemiségű sajátosságok, amelyeket a város elveszített a kilencvenes évek során. Amikor Újvidék újra megerősíti a helyét a közösségi azonosulási hálóban a kétezres években, akkor már az a múltperspektíva lesz jellemző rá, ami Szabadkára volt azelőtt – itt elsősorban Végel László *Neoplanta* és Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* c. regényére kell gondolni. A nyolcvanas években viszont még korántsem erről szó. „A Duna túlsó partjáról este csak az új lakóépületek ablakai látszanak. Akinek jó szeme van kiveheti a Munkásegyletem és a Posta ablakait is. Megkönnyíti a számolást, ha valahol nem ég a villany. A sötét kockák ritmust is mutatnak, mozgás ígérését. Csak ha mindenki otthon tartózkodik, lesz majd tökéletes a rend és világosság.”⁸³

A nyolcvanas évek újdonsága, hogy az előző évtizedek szórványos előfordulásához képest egyre több budapesti tér bukkan fel. Ez azon azonosulási horizont eltolódásának az előjele, amely majd a kilencvenes évek posztjugoszláv teréről lassan lemetszi Belgrádot, és Budapesttel helyettesíti be. A hetvenes évekből örökölt széleskörű művészeti és közművelődési együttműködés mellett a lakosság egyre inkább megismeri a magyar fővárost. Ezáltal olyan terek rajzolódhatnak fel a vaktérképre, mint a pályaudvarok, körutak, színházak, rakpartok, hidak, parkok és a főbb útvonalak. A nyolcvanas évek első felében ezek még turistapillantással számon tartott idegen terek, de az évtized második felében már komolyabb vonzerővel bírnak. Amikor a nyolcvanas évek végén, a fokozódó politikai és gazdasági válság, majd az azzal párhuzamosan fellángoló etnikai mozgalmak mentén elkezd darabjaira hullani a már évek óta a szétagulódás jeleit mutató jugoszláv geo-kulturális identitás, akkor – egyfajta visszacsatolásként egy régi kollektív azonosságutadathoz – a közösségi azonosulási hálóban Budapest szerepe felértékelődik. A magyar főváros majd csak a kilencvenes évek háborúi során foglalja el huszonegyedik századi helyét, ezt sejtető előjelei viszont már ekkor láthatók.

„Itt ülök a Hősök terén,
Ismét indulóban hazafelé.
[...]
A hősök vagy inkább ősök
Bronzba meredve, leszarva bőven,
Századok s galambok által,
Viselik a kénytelen patinacsínt.

⁸³ Várady Tibor: A Duna túlsó partjáról. In: Új Symposion. 1986. szept.-okt., 21. o.

S szól a tülök, a harci kürt,
 Szüzek kezében mered a szőlőfürt,
 Egy éve immár, hogy itt állt a ravatal,
 Midőn még foganatosított a hivatal,
 A kommunizmus temette önmagát.
 Serezni lenne jó a Népligetben,
 Mind több sírhoz tenni zarándoklatot.
 Miközben fogyunk, fogyatkozunk,
 A serek egyre jobbak mindenütt,
 Nem ártana végre mindenütt
 Zágrábban, Bécsben, Prágában, Újvidéken,
 Sereket inni sokak emlékezetére.
 Ojrópa bús szegletét szemlélni éppen
 Jó e szög a platánok alatt, a padon.
 A paraszt kaszája —
 Mely mélabús nemzeti erectio! —
 Vasfalloszként az égre mered,
 Hegyétől nem messze húzza
 A csíkot egy messzi gépmadár.
 [...]

Ahogy látom, föl senki sem tekint,
 Túlhan az ablakokra sem, mint
 A kupola résein át, egykoron
 A harcokszívó figyelt;
 Aztán kezdődött a gépfegyverkattogás.
 Ámde most — úgy tűnik — béke van.
 Egyre több szegletében rázódik
 Össze újra a könnyelműen
 S dalolva elbaszott Monarchia.
 A nap, mióta itt ülök
 A Hősök terén, mint mondtam elébb,
 Akár a zászló, ha este bevonják,
 Egy lámpaoszlop mentén száll alá.
 Alkonyodik a Hősök terén.⁸⁴

Jung Károly 1990-ben teljesen máshogy szemléli a dolgokat, mint az a nyolcvanas évek elején, vagy összehasonlításképp 1945 után bármikor szokványos volt. A nemzeti múlt, a nemzeti emlékművek és az ethnosz történetében fontos szerepet betöltő helyszínek a nyolcvanas évek utolsó harmadában lassan Jugoszlávia népeinek jelenkori, de jövő felé irányuló együttes küzdésének, a partizánmitológia emlékműveinek és Jugo-

⁸⁴ Jung Károly: Kínrímek a hősök terén. In: Híd. 1990. szept., 893. o.

szlávia topográfijának helyébe lépnek. A jugoszláviai magyarokra ez, az ország többi közösségéhez hasonlóan, ugyanannyira érvényes, mint ahogy a poszt-szovjet államokra is. A jugoszláviai magyarok részei egy folyamatnak, amely következtében a terek és a hozzájuk kapcsolódó narratívák a kilencvenes években majd felcserélik egymást, a kollektív szubjektum Belgrád helyett Budapestet fogja fővárosnak tekinteni, és az a tekintet, amely a Nyugat-Balkán felé irányulva építette ki az azonosulási hálót, a nyolcvanas évek végére lassan a Kárpát-medence felé fordul.

Lapok, folyóiratok (1983–1991)

- Dolgozók** – a Tartományi Szakszervezeti Tanács hetilapja, Újvidék: 1947–1990
7Nap – hetilap, Újvidék/Szabadka: 1946–
Híd – irodalmi, kritikai, társadalomtudományi folyóirat, Szabadka/Újvidék: 1934–
Hm... – a zentai ifjúság lapja, Zenta: 1986
Képes Ifjúság – ifjúsági hetilap, Újvidék: 1967–
Kilátó – a Magyar Szó irodalmi melléklete, Újvidék: 1961–
Magyar Szó – napilap, Újvidék: 1945–
Mi – a zentai ifjúság lapja, Zenta: 1968–1970
Scarabeus – a zentai fiatalok lapja, Zenta: 1986–1987
Új Symposium – művészeti, irodalmi, kritikai, társadalmi folyóirat, Újvidék: 1965–1992
Üzenet – irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat, 1971–2006

Irodalom

- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London–New York
 Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest
 Augé, Marc (2005): *Nemesta*. Beograd
 Bachelard, Gaston (2011): *A tér poétikája*. Budapest
 Baudrillard, Jean (1994): *Simulacra and Simulation*. Michigan
 Eliade, Mircea (2009): *A szent és a profán: a vallási lényegről*. Budapest
 Foucault, Michel: *Más terekről: Heterotópiák*. <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=253> (letöltés: 2011. 02. 11.)
 Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Ithaca – New York
 Gyáni Gábor (2010): A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás, *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1–2., 239–257.
 Judt, Tony (2006): *Die Geschichte Europas seit dem Zweitem Weltkrieg*. Bonn
 Kaelble, Hartmut (2007): *Sozialgeschichte Europas – 1945 bis zur Gegenwart*. Bonn

Kalapis Zoltán (1994): *A Magyar Szó fél évszázada*. Újvidék

Kalapis Zoltán (2007): *A Forum nyomda fél évszázada*. Újvidék

Latifić, Ibrahim (1997): *Jugoslavija 1945-1990 (razvoj privrede i društvenih djelatnosti)*.

Beograd

Lefebvre, Henri (1991): *The Production of Space*. Oxford

Lyotard, Jean-François (1993): A posztmodern állapot. In: *A posztmodern állapot*.

Budapest

Major Nándor (2013): *Egy állameszme tündöklése és bukása*. Újvidék

Smith, Anthony D. (1991): *National Identity*. London

Szerbhorváth György (2005): *Vajdasági lakoma – Az Új Symposion történetéről*,

Pozsony

Vajda Gábor (2007): *Az autonómia illúziója – A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1972–1989)*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság